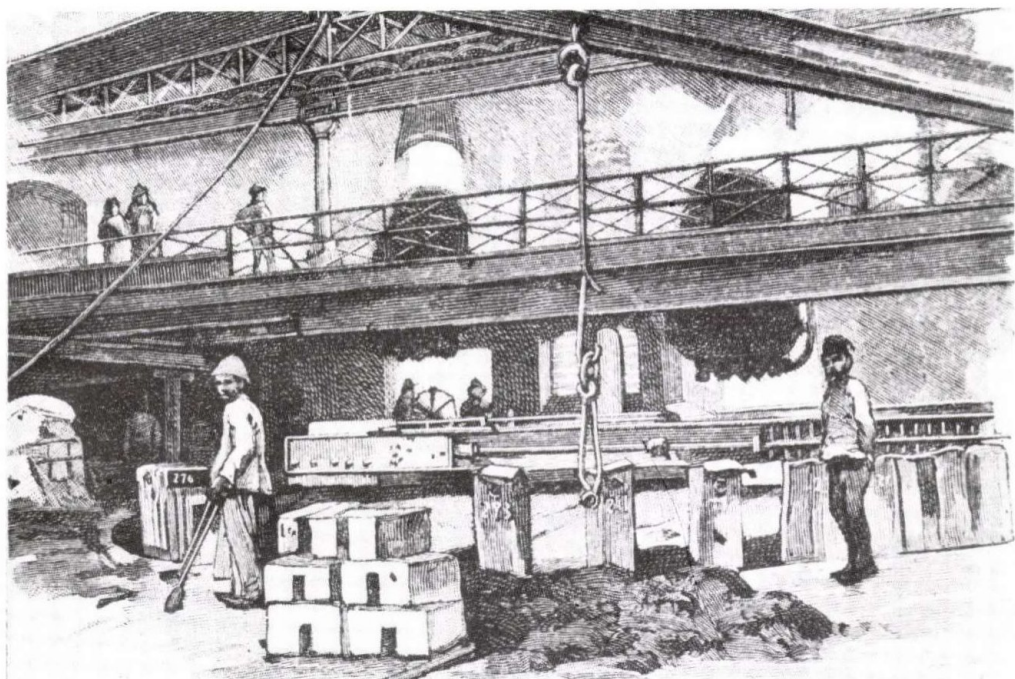
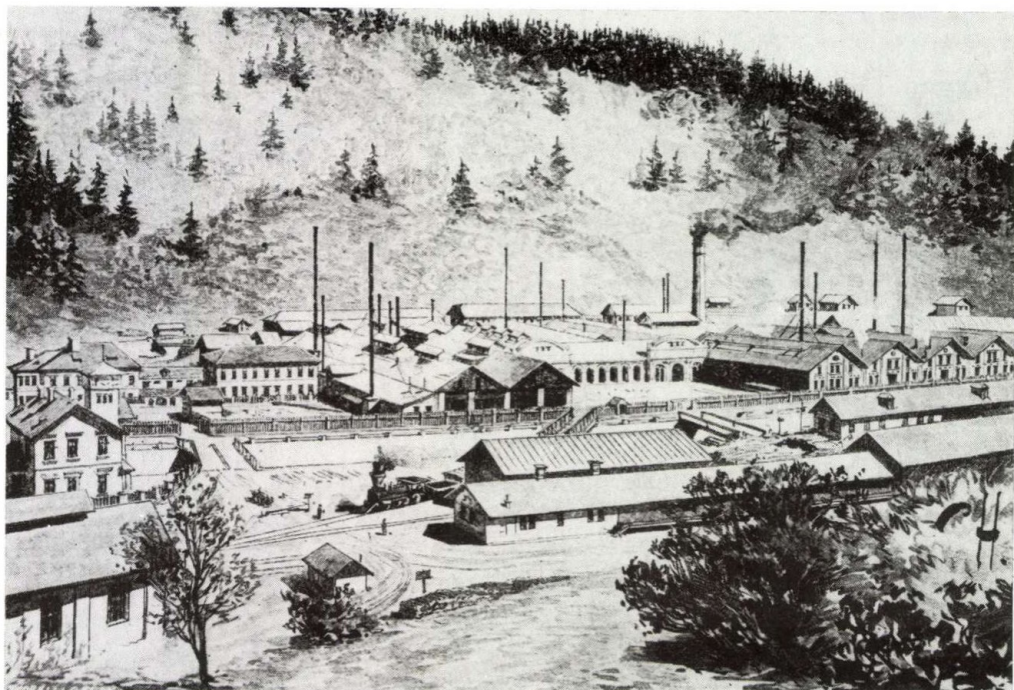

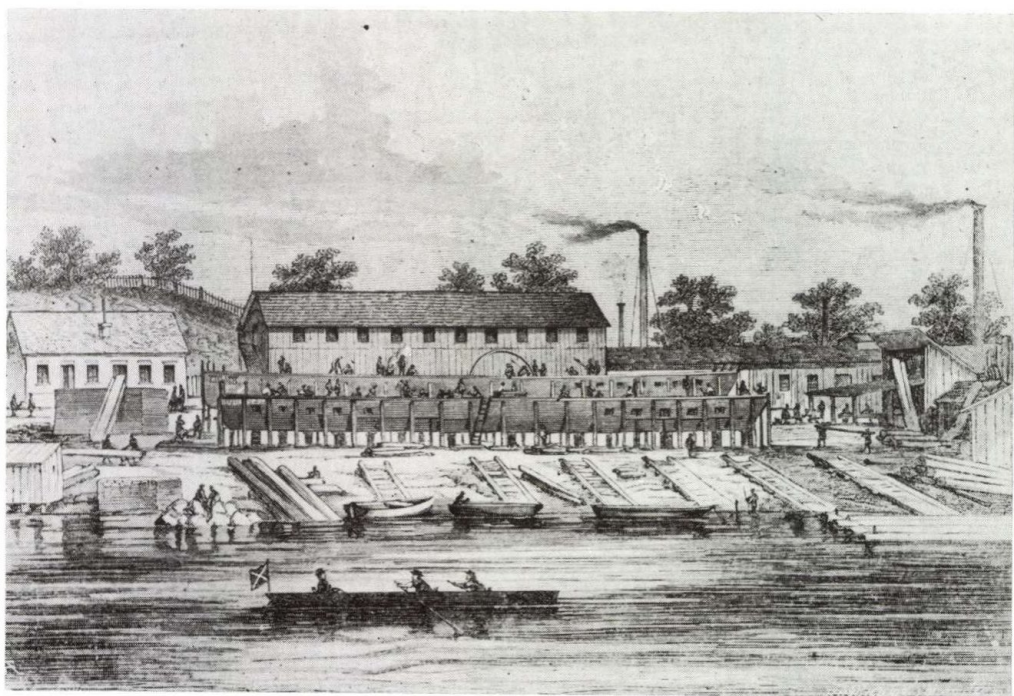
256. Martin-kemence csapolása Diósgyőrben

257. A salgótarjáni Thomas-acélmű

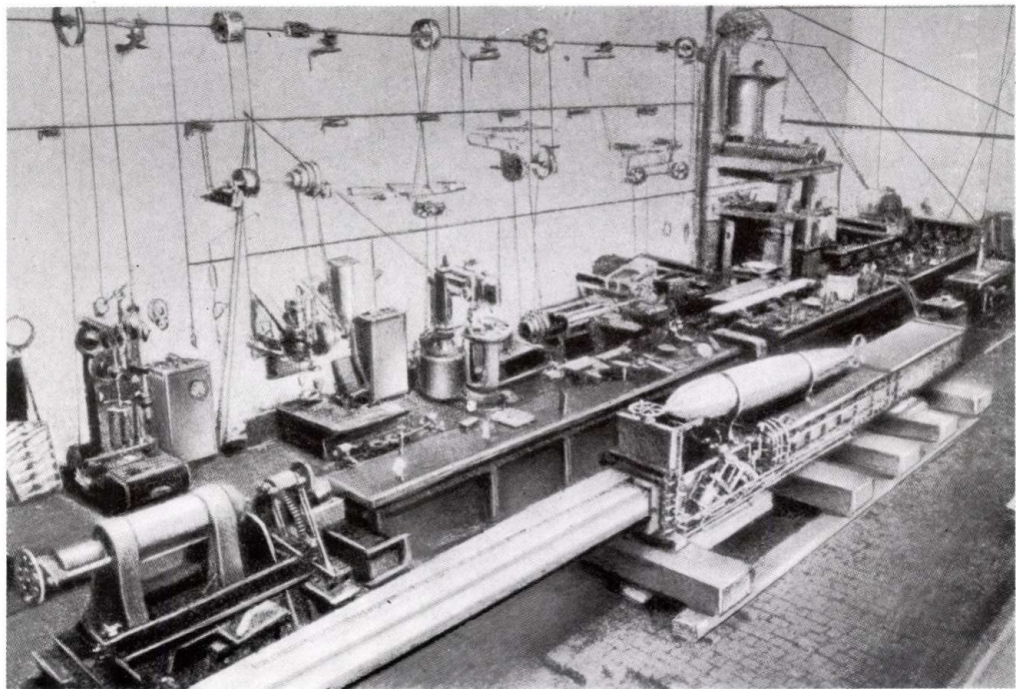
258. A zólyombrezói állami vasgyár

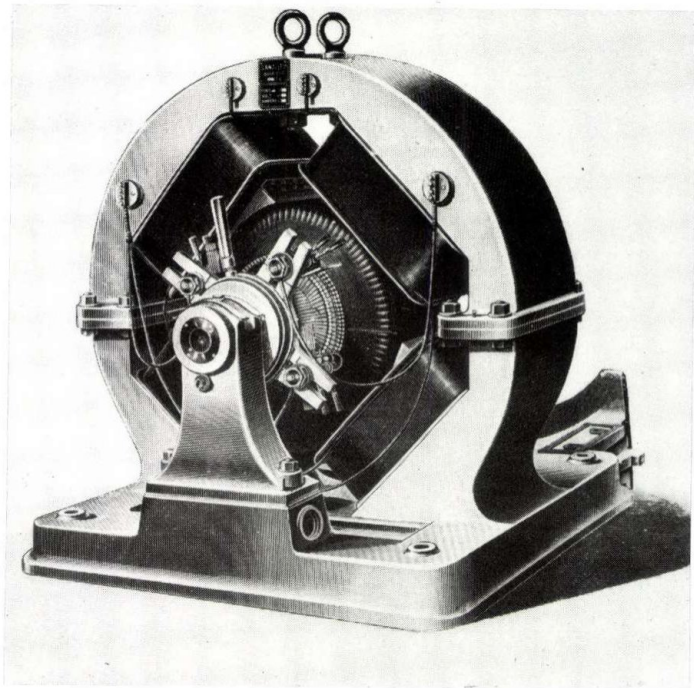
259. Az újpesti hajógyár az 1860-as években

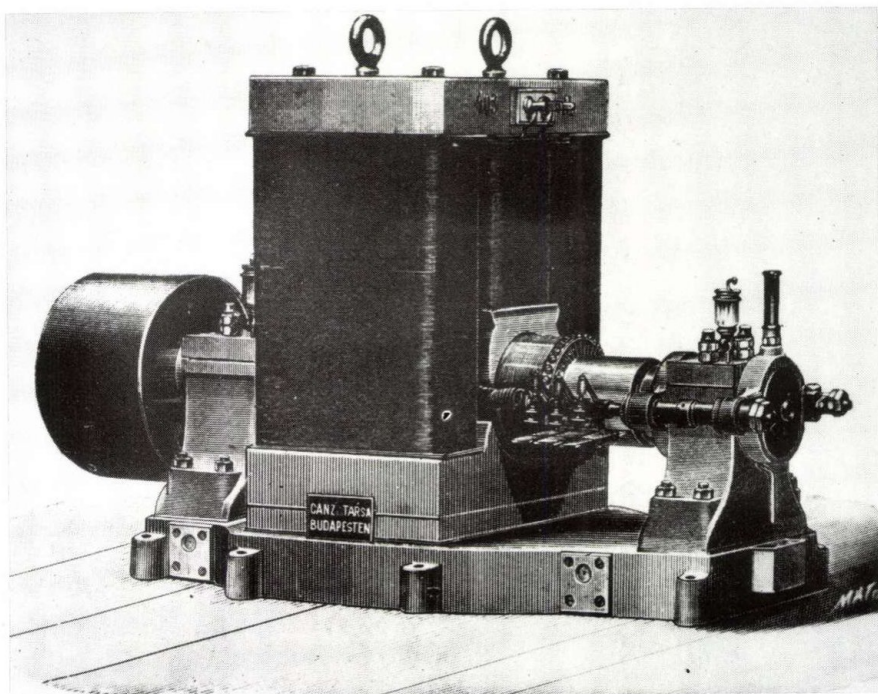
260. A MÁV budapesti gépgyárának szerelőcsarnoka

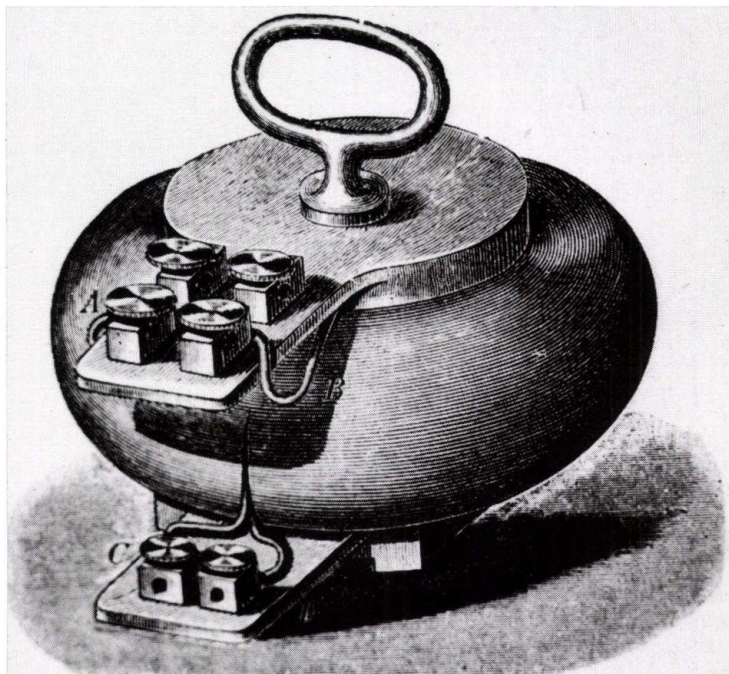
261. A fiumei torpedógyár

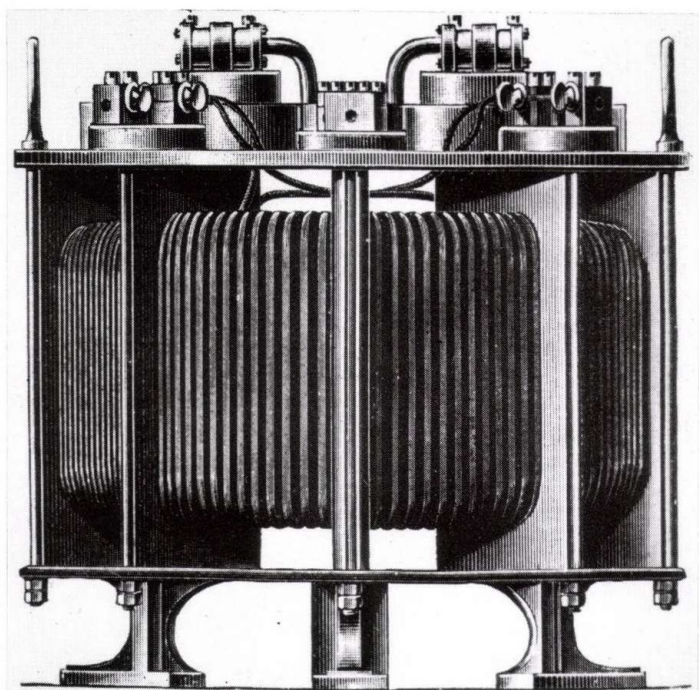
262. A Ganz-gyár 1884-ben készült Gnom-dinamómépe (Zipernowsky Károly szabadalma)

263. A Ganz-gyár 1887-ben készült egyenáramú dinamója

264. A Ganz-gyárban 1885-ben készült zárt vasmagú transzformátor

265. A Ganz-gyár köpenytranszformátora 1885-ből

SCHLICK-féle Vasöntöde és Gépgyár Részvény-Társaság Budapesten.

Gyár és irodák: VI., külső váci-ut 1696-99. sz. Városi iroda és raktár: VI., Podmaniczky-utca 14. sz.

Ajánlja a cséplési időnyre kiténő szerkezetű

gőzcséplő-készületeit, locomobiljait

és vaskeretű gőzcséplő-gépeit,

továbbá
**járgánycséplő-
készületeit,
gabonatisztító-rostáit**
(Baker- és Vidats-rendszer)
és **konkolyozóit**

Készletben vannak: Eredeti kéveköto- és marokrakó arató-gépek, eredeti amerikai fűkaszálo-gépek, szénagyűjtők, stb.

SCHLICK-féle szab. 2 és 3 vasu ekék,

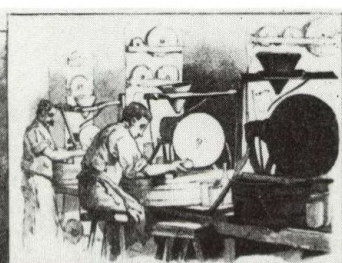
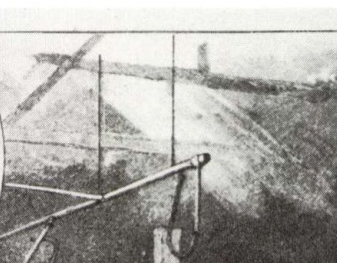
szab. Schlick-féle mélyítő-ekék, mélyítő-ekék önzetékkel, eredeti Schlick- és Vidats-féle egyvasu-ekék, talajmívelő eszközök, boronák és rögtörők.

Szab. Schlick-féle **Haladás** sorbavető-gépek

szórvavető-gépek. Takarmánykészítő-gépek, darálók, morzsolók, őrlőmalmok és olajmalom-berendezések.

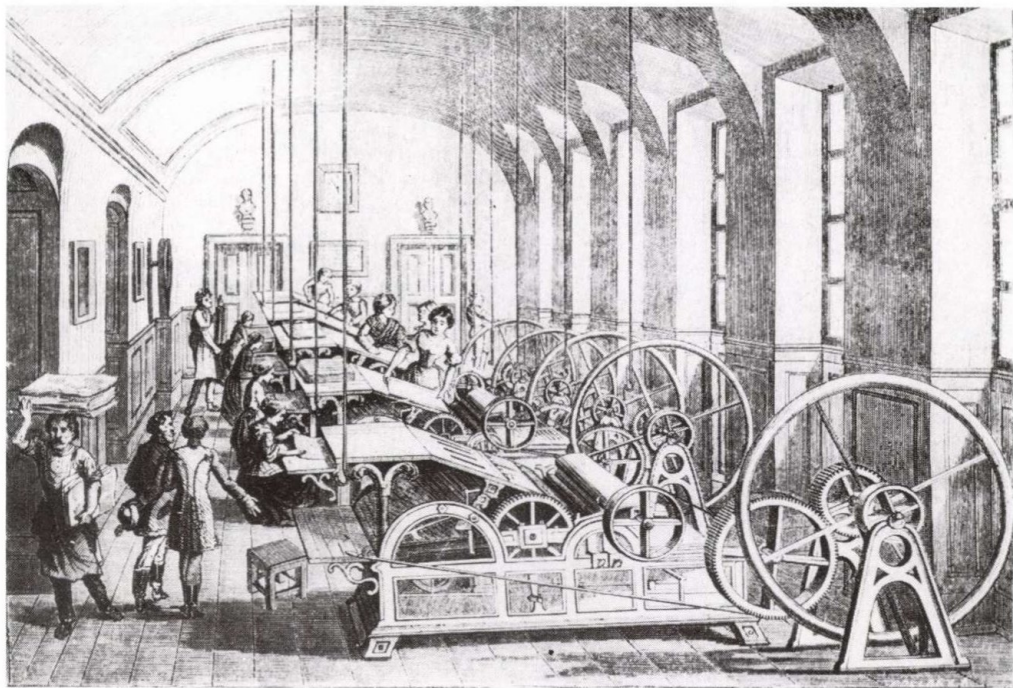
Legolesőbb árak. Előnyös fizetési feltételek.

Árjegyzékek kívánatra ingyen és bérmentve.

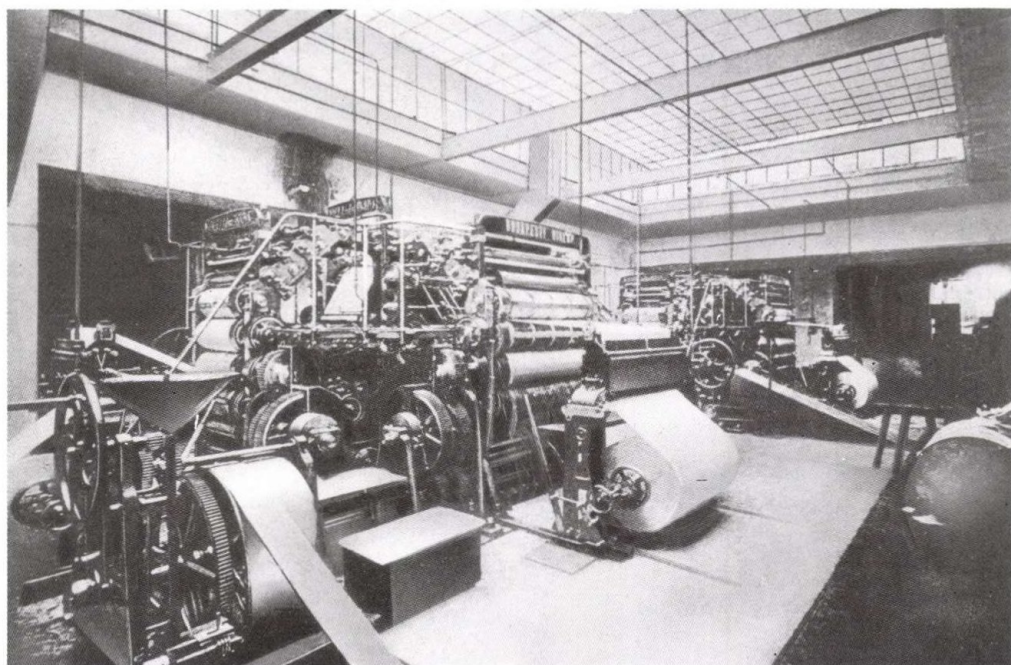

267. A zay-ugróci üveggyár

266. A Schlick-féle
gépgyár hirdetése
1890-ből

268. Nyomdai gépterem az 1860-as években

269. A *Budapesti Hírlap* nyomdájának rotációs gépei az 1890-es évek elején

270. A budapesti MÁV Gépgyár munkásai az 1870-es években

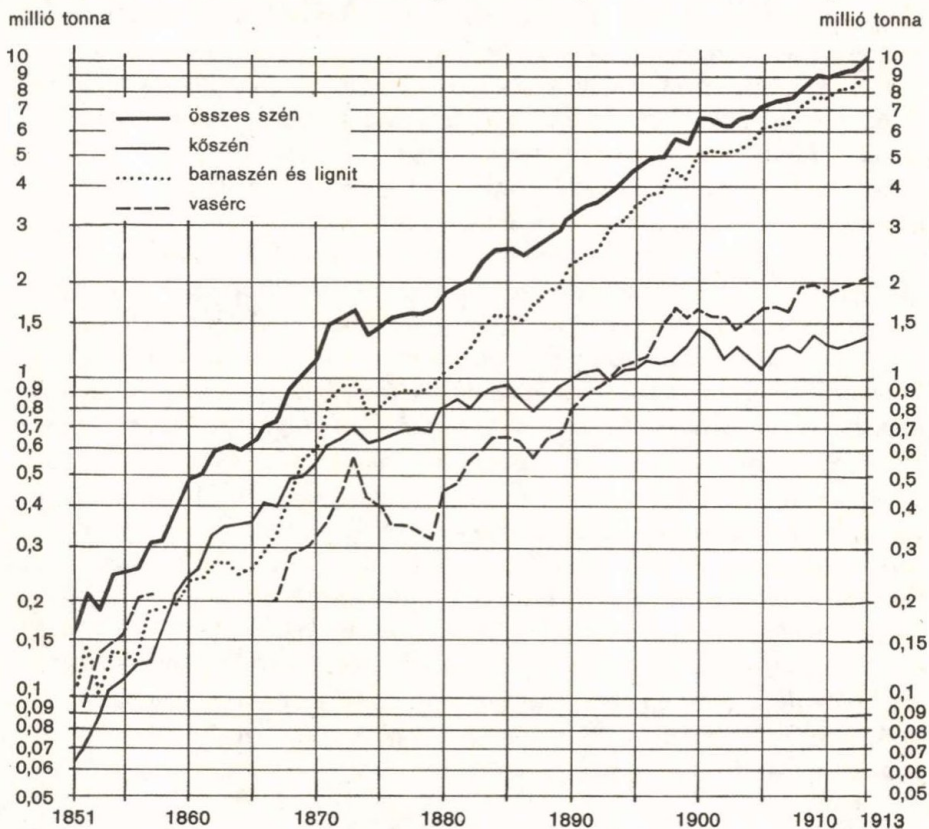

271. Láng-gépgyári kovács

272. Bányászok az 1890-es években

volt. A kiegyezés utáni években vette kezdetét a Dunántúlon az ajkai és Dél-Erdélyben a zsilvölgyi szénbányászat. A szénbányászatban a kiegyezés utáni években vált uralkodóvá a gépi technika: a szállító- és vízemelőberendezéseket gőzgépekkel működtették, s a fából készült szállítópályákat vassínekkel cserélték fel. A termelékenység azonban a gépesítés fokozódása ellenére is erősen elmaradt az európai átlagtól: 1882-ben nálunk 1424 kg, Ausztriában 2311 kg, Poroszországban 2765 kg szén jutott egy bányászra. Az alacsony termelékenység részben a magyarországi szénbányák kedvezőtlen földtani és rétegtani viszonyainak következménye volt.

8. ábra

A szén- és vasérctermelés növekedése Magyarországon és Horvátországban
(1851–1913)

Vasérctermelésünk csak részben szolgálta a hazai vaskohászatot, mert vasbányák egy része osztrák–cseh vasiparosok tulajdonában volt, akik az ércet saját üzemeikben dolgozták fel. Az 1870-es években a magyarországi vasérctermelésnek minegy 20%-a, a 80-as években pedig már 30%-a került nyers vagy pörkölt állapotban kivitelre.

A magyarországi vaskohászat jelentős történeti múlttal rendelkezett, s viszonylag korán, az 1830–40-es években megkezdődött korszerűsítése, az ipari forradalom néhány fontos technikai vívmányának alkalmazása. A kiegyezés utáni évek vasútépítkezései és a mezőgazdaság gépesítése jó konjunktúrát jelentettek a vaskohászat számára: 1866 és 1873 között a nyersvastermelés 60%-kal növekedett. Ezután a termelés visszaesett, s csak 1882-ben érte el ismét az 1873-as színvonalat. Az 1870-es és 80-as években vasiparunkban nagyarányú műszaki fejlődés, szervezeti átalakulás és koncentrációs folyamat ment végbe.

Legfejlettebb nehézipari vidékünk a kiegyezés idején Krassó-Szörényben az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság uradalma volt, ahol az 1850–60-as években az akkori Magyarország legnagyobb és legkorszerűbb nagyipari üzemszoportja alakult ki: szén- és vasbányák, vasolvasztók, hengerművek és öntödék (Anina és Resica), gépgyár (Resica) és egy sor kiegészítő ipari üzem (kokszygár, téglagyár, kénsavgyár, olajfinomító), főleg francia tőkével és francia szakemberek közreműködésével. Itt volt jól kokszolható, magas kalóriatartalmú feketeszén, korán létrejött a vasúti összeköttetés, s rendelkezésre állt a korszerű nagyipari vállalkozás egyéb fontos kelléke is: a tőke, a vállalkozói és műszaki szakismeret, az újítási készség. Az aninai és a resicai vasművek honosították meg hazánkban a modern vasipar legfontosabb műszaki újításait: 1862-ben Aninán olvasztottak először koksszal vasat, Resicán helyezték üzembe 1868-ban az ország első Bessemer-konverterét, 1876-ban a Martin-acélgyártást, 1889-ben pedig a téglacélgyártást vezették be. Aninán és Resicán épültek hazánk első igazán modern, fémköpenyes nagyolvasztói. 1880-ban az Államvasúttársaság hengerelt áruinak 60%-a már acél volt. A 80-as években ez a 13–15 ezer munkást foglalkoztató vállalat adta a vaskohászati termelés 25–26%-át.

A felső-magyarországi megyék – Gömör, Zólyom, Szepes, Nógrád, Borsod – vasiparának fejlődését a megfelelő szén és a vasúti összeköttetés hiánya gátolta. A tőkehiány, az elavult berendezések, az üzemvezetési

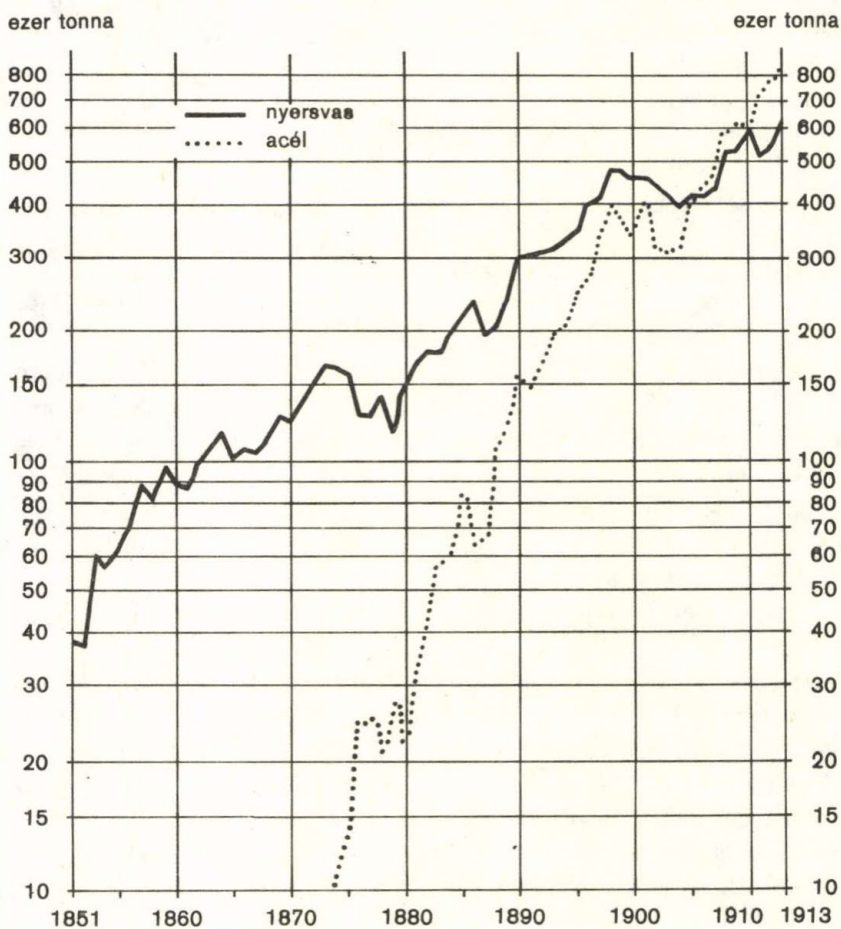
és műszaki ismeretek alacsony szintje jellemezték a kiegyezés körüli években a Felvidék „haldokló csendes vasiparát . . . a magányos völgyekben kovácsolgató hámorokat”,⁵⁸ amelyek nagyrészt földbirtokosok tulajdonában és kezelésében voltak. A fejlődés azonban lassan itt is megindult: 1868-ban a felvidéki vasiparosok Salgótarjánban, a kincstár pedig Diósgyőrben korszerű vassfeldolgozó üzemet épített. Ezek eleinte sok nehézséggel küzdöttek, elsősorban megfelelő tüzelőanyag hiánya miatt, de a 70-es évek közepére Borbély Lajosnak sikerült megoldania a nógrádi és borsodi barnaszén vaskohászati alkalmazását. A kavaró- és olvasztókemencéket barnaszéntüzelésre átalakított Siemens-féle gázgenerátorokkal szerelték fel, lassan a vasúti összeköttetések is megvalósultak, s ezáltal a felvidéki vasipar előtt is megnyílt a korszerű fejlődés útja. Ez természetszerűen a sok versenyképtelen, kisebb hagyományos kohó és hámor pusztulásával, a vasipar erőteljes koncentrációjával járt együtt.

1881-ben a Rimamurányi Vasmű Egylet és a Salgótarjáni Vasfinomító fúziója révén, a Wiener Bankverein közreműködésével megalakult hazánk második nagy nehézipari vállalata, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Likéren modern kohótelepet állítottak fel, a síngyártást Ózdon, a lemezhangterlést Nádason, a vasgerenda- és drótygyártást Salgótarjánban összpontosították, s ez utóbbi gyárban 1889-ben bevezették a folyasztott acélgyártást, Thomas-módszerrel.

Az 1880-as évek elején került sor a kincstári vasművek nagyarányú újjászervezésére és korszerűsítésére a sok elavult kis kohó megszüntetésével, a termelés koncentrációjával és profilírozásával. A kincstári vasművek számára az 1882–85-ben felépült vajdahunyadi kohók termelték a nyersvasat. Diósgyőr főleg síneket és hídszerkezeteket gyártott az államvasutak részére, 1880 óta acélból, mert itt is meghonosították a Martin- és a Bessemer-eljárást. A lemez-, drót- és épületvashangterlés központja a zólyombrezói vasmű volt. Az 1880-as évek végén e három óriásvállalat – az Államvasúttársaság, a Rimamurányi és a kincstári vasművek – üzemében összpontosult az ország vaskohászati termelésének több mint 80%-a.

⁵⁸ ZENTAY IZMOND, A Kárpátok és az alpesi vidékek vasipara. *Anyagi Érdekeink*, 1869. jan. 24.

A technikai és szervezeti átalakulás következtében 1867 és 1885 között a nyersvastermelés 105 ezer tonnáról 242 ezerre, a hengerelt és kovácsolt vas termelése 79 ezer tonnáról 166 ezer tonnára növekedett. 1867-ben

9. ábra

A nyersvas- és acéltermelés növekedése Magyarországon (1851–1913)

még nem gyártottak nálunk acélt, 1885-ben a hengerelt áru 30%-a már acélból készült.

A kiegyezés után fejlődött igazi nagyiparrá gépgyártásunk, főleg a vasúti és a mezőgazdasági beruházások ösztönző hatására. A régi magánüzemek (Ganz, Oetl, Schlick) részvénytársasággá alakultak át, s egy sor új nagy gépgyár is létesült, részben külföldi tőkések alapításaként. Ekkor indult az Első Magyar Vagongyár, amelyet később a Ganz vett át. A Dunagőzhajózási Társaság óbudai hajógyára mellé felzárkózott a három újpesti hajógyár. A 70-es években – Mechwart András vezetése alatt – nőtt nemzetközi viszonylatban is jelentős üzemmé a Ganz-gyár, elsősorban sikeres újítások, új gyártmányok bevezetése révén. A kéregöntésű vasúti kerék mellé ekkor fejlődött fel a malomberendezések gyártása: a Wegmann-Mechwart-féle hengerszékeket a világ minden tájára exportálták. A 80-as években fejlesztette ki a Ganz a víziturbinák és a vasúti kocsik gyártását, s ekkor tett szert világhírnévre a gyár elektrotechnikai részlege. Az állam 1870-ben megvásárolta a csődbe ment Magyar-Belga Gépgyárat és a Magyar-Svájci Gép- és Vasútikocsi Rt. gyárát, s e két üzem egyesítése révén jött létre az államvasutak budapesti gépgyára, amely a Ganz mellett hazánk második legnagyobb gépipari üzemévé fejlődött. Ebben a gyárban született meg a hazai mozdonygyártás. Ezenkívül hídszerkezeteket, cséplőgépeket és lokomobilokat gyártottak.

Gépiparunk legfejlettebb ága a járműgyártás volt (hajó, mozdony, vasúti kocsi s egyéb vasúti berendezések), de jelentős eredményeket értek el gyáraink gőzgépek, gőzkazánok, víziturbinák, malom- és faipari berendezések, valamint a mezőgazdasági gépek és eszközök készítése terén is. A szerszámgyépgyártás legtöbb ága azonban nem fejlődött ki, s ezen a téren hazánk mindvégig behozatalra szorult.

A 80-as évek a hazai, s különösen a budapesti gépgyártás nagy fel lendülésének ideje volt. A budapesti gyárak évi termelése meghaladta a 40 millió forintot. A Ganz, az Államvasutak Gépgyára és az Óbudai Hajógyár mellett a fővárosban a Schlick, a Nicholson, a Láng, a Wörner, a Grossmann és Rauschenbach (később Első Magyar Gazdasági Gépgyár) a Müller és Gutjahr (később Vulkán Rt.), az Eisele- és a Höcker-féle gyárak, valamint a Schölichen- és a Hartmann-féle hajógyárak voltak a legnagyobb gépipari üzemek. Vidéken az Osztrák-Magyar Államvasúttársaság resicai gépgyára a legjelentősebb, ezenkívül a Bars megyei Vihnyén

(Kachelmann), Kassán (Fleischer), Mosonban (Kühne) és Szombathelyen (Mayer) működtek nagyobb gépgyárak.

Az elektrotechnikai ipar fejlődésébe hazánk korán bekapcsolódott, s a Ganz-gyár révén a világfejlődés élvonalába küzdötte fel magát. A Ganz 1878-ban elektrotechnikai műhelyt állított fel Zipernowsky Károly vezetésével, s ott kísérleteket végeztek az erősáramú technika ipari és világítási célokra való felhasználására vonatkozóan. Az addig használt egyenárammal szemben váltóárammal kísérleteztek, s a 80-as évek elejére – az időközben belépett Déri Miksa közreműködésével – kidolgozták a váltóáramú generátort. 1881-től számos áramfejlesztő és közvilágítási berendezést szállítottak nemcsak a Monarchia városaiba, hanem Európa minden országába. Ugyancsak a Ganz mérnökeinek (Zipernowsky, Déri, Bláthy) sikerült megoldaniuk, a transzformátor-rendszer feltalálása révén (1884–85) az elektromos energia hosszú távú szállításának és gazdaságos, egyenletes elosztásának problémáját. A Ganz – amely 1882-ben külön elektrotechnikai gyárat épített – e találmányokkal az elektrotechnikai iparban kibontakozó éles nemzetközi konkurrenciaharcban az élre tört, s a századfordulóig megőrizte vezető helyét a nagy amerikai és német világcégek mellett.

A KÖNNYŰIPAR

Az 1880-as évek második felében kibontakozó ipari forradalom egyik jellegzetes példáját nyújtja ősi múltú üvegiparunk fejlődése. Az 1870-es években külföldön a Siemens-féle regeneratív gáztüzelésű kemencék, a szénttüzelés és a korszerű vegyianyagok (szóda) alkalmazása forradalmasította az üvegyártást. A magyar üveghuták nem követték ezt a fejlődést, megmaradtak a közvetlen fatüzelésű kemencéknél és a hamuzsírnál, de egyre kevésbé győzték a versenyt az olcsóbb, szebb és jobb minőségű külföldi üveggel. 1881-ben a kormány állami kedvezményeket biztosított a korszerű technikát alkalmazó üvegyárak számára. Az 1880-as évek második felétől kezdve már egyre-másra korszerűsítették az ősi hutákat, amelyek közül a legnagyobbak részvénytársasággá alakultak. 1895-ben 45 üvegyár közül már 23 alkalmazta a korszerű technológiát, s ezek adták a termelés 83%-át.

A fazekasság korszakunkban még az ország minden részében megtalálható, elterjedt népies ipar. Nagyrészt a század első felében létesült kő-

edénygyáraink „szomorú viszonyok között” vannak, s „hiányos berendezésük miatt”⁵⁹ nem képesek versenyezni a tetszetős és olcsó külföldi gyártmányokkal. A klasszikus porcelánutánzatai révén híressé vált herendi porcelángyár állami szubvenciók segítségével tengődik. A pécsi Zsolnay-féle majolikagyár sikeres felemelkedése viszont iskolapéldája annak, hogy a vidéki kereskedőtőkés által alapított kisüzem sorozatos technikai újítások, új eljárások bevezetése (a keménycserép kidolgozása s arra magas tűzű porcelánfestési technika alkalmazása, a fémfényű máz, az eozin és az épületkerámia feltalálása és tömeges gyártása), valamint sajátos, népi eredetű díszítőmotívumok alkalmazása révén kinőhet a regionális piac keretei közül, s vezető szerephez juthat a hazai, majd a kelet-közép-európai kerámiaiparban.

Az 1880-as évekre végbement a technikai forradalom a papíriparban is: ősi papírmalmaink – amelyekből az 1840-es években még 75 működött – eltűntek, a merített papirost felváltotta a faanyagból, géppel gyártott és vegyi úton fehéritett papír. 32 papírgyárunk a vízierő mellett mind használt már gőzgépet is, de túlnyomórészt durvább papirost gyártottak. A papíripar – az üvegiparhoz hasonlóan – technikailag korszerű volt, de mérete és termelőképessége viszonylag kicsiny, a hazai fogyasztást nem tudta kielégíteni, így a behozatal – különösen finomabb árukban – egyre növekedett. Számottevő exportiparrá fejlődött viszont a cellulóze- és papirosanyag-gyártás, amely félkészárut készített a lajtántúli papírgyárak részére.

A könnyűipar legfejlettebb ága ebben az időben a nyomdaipar, „mely hazánkban minden tekintetben kiválóan van képviselve. Ezen ipar nagyipar jellege annyira ki van fejlődve a fővárosban, hogy arra a continentális Európában példát nem találhatni” – olvashatjuk a 80-as évek közepén.⁶⁰ A fővárosban 6 nagy nyomda működött a legkorszerűbb külföldi gépekkel ellátva, hírlapjaink pedig már a legújabb amerikai rotációs gépeken készültek soktízezres példányban. Legnagyobb nyomdáink az Emich Gusztáv vállalatából 1868-ban létesült Athenaeum, az egykori Landerer és Heckenast-féle nyomdából 1873-ban részvénytársasággá alakult Franklin, valamint a Pallas és a Pesti Könyvnyomda Rt. voltak.

⁵⁹ Magyarország gazdasági statisztikája. Szerk. LÁNG LAJOS. Bp. 1887. 295.

⁶⁰ Uo. 345.

A 19. század utolsó negyedében a fejlett ipari országokban oly hatalmasan kifejlődő vegyipar nálunk még az 1890-es években is „azon iparcsoportot képezi, ahol gyöngék vagyunk”,⁶¹ s legfeljebb szerény kezdetekről beszélhetünk. Az egykor általánosan elterjedt, szinte népipari jellegű szappanfőzést és gyertyamártást tönkretette a korszerű világítástechnika (gáz, petróleum, villany) elterjedése, valamint a nagyipari szappangyártás, amelyet hazánkban főleg az osztrák gyártmányok képviseltek, mert a hazai szappangyárak közül csak a Flóra és a Hutter-féle fejlődött nagyobb méretű üzemmé. A vidéken ugyancsak elterjedt olajsajtoltást és olajútést háttérbe szorították a nagy növényolajgyárak, amelyek közül a két budapesti és a rákospalotai voltak a legjelentősebbek. A hazai olajosmagvak nagyobb részét azonban a külföldi gyárak dolgozták fel. Két tucatnyi kis gyufagyárunk csak foszforos gyújtót készített, a korszerűbb ún. svéd gyufát importáltuk. Vegyiparunk legfejlettebb ága az exportra is termelő keményítőgyártás volt. Az 1880-as években sorra létesültek a műtrágyagyárak, s ekkor bontakozott ki vegyiparunk majdan legjelentősebbé növekvő ága, a petróleumfinomítás. A román olajat feldolgozó kisebb erdélyi finomítók után 1882–84-ben létesült első két nagy teljesítményű kőolajfinomítónk: az egyik Fiumében, a másik Budapesten. Teljesítményük az évtized végén már meghaladta az évi 80 ezer tonnát, s a finomított kőolaj egyik fontos kiviteli cikkünké lett. Végül meg kell emlékeznünk világítógáz – vagy amint akkoriban nevezték – „légszesz” gyárainkról. 1884-ben csak 21 városban volt gázgyár, a légszeszvilágítás tehát nagyon lassan terjedt.

A múlt század közepén gyökeres technikai átalakulás ment végbe a bőr-
ipar területén, de ebbe hazánk csak igen lassan és viszonylag későn kapcsolódott be. „A bőr-
ipar uralkodó üzemi formája a tímárság maradt, és ezen kisipar nem volt képes versenyezni a külföldön egészen gyárszerűvé vált bőr-
iparral. A tímárok, cserzővargák, kordoványosok száma folyton hanyatlik, de ez még nem jelenti a bőr-
ipar hanyatlását is, mert a nagy gyárszerű bőr-
ipar kezd tért foglalni” – írták a 80-as évek közepén.⁶² Korszerű nagyobb bőrgyáraink főleg Budapesten (Jordán és Machlup-

⁶¹ MATLEKOVITS SÁNDOR, Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. II. Bp. 1898. 145.

⁶² Magyarország gazdasági statisztikája. Szerk. LÁNG LAJOS. Bp. 1887. 347.

féle) és Újpesten (Wolfner, Mautner) működtek, a Felvidéken pedig Liptó-szentmiklós volt a bőripar központja. A hazai bőrgyárak a szükségletnek alig egyötödét állították elő, s ezt is főleg a közönségesebb bőrfajtákban (cserzett, de nem appretírozott bőrök: közönséges talpbőr, csizmafelső-rész, szíjbőr stb.). Bőrgyáraink és cipőgyáraink egy része a hadsereg szükségleteire dolgozott. A lábbelikészítés és a ruházat előállítására még csaknem kizárólag megmaradt a kis kézműipar és a háziipar keretei között.

Végül elérkeztünk ahhoz az iparághoz, amelyről az egykorú közigazda joggal állapította meg, hogy „viszonyaink ennek tekintetében a legkedvezőtlenebbek”.⁶³ „Egy iparágnál sem érezhető a kor szellemével szemben való hátramaradás nálunk oly élen, mint a fonó- és szövőiparnál.”⁶⁴ Pedig a század első felében sokat ígérő kezdeményekkel találkozunk a textilipar több ágában. A külföldi gyáripar versenye azonban a hagyományos üzemek nagy részét megsemmisítette, még mielőtt azok a gépesítés, a nagyüzemi fejlődés útjára léphettek volna. „A hatvanas évek eleje a magyar szövőipart még egészen más helyzetben találta, mint amilyenben az a mai nap van, amikor ugyanis ilyen ipar létezéséről nálunk már alig lehet szó, miután annak csak gyér nyomaival találkozunk” – olvassuk a budapesti kamara jelentésében 1877-ben.⁶⁵ A 80-as években „az ország szükségletének alig néhány százalékát fődözi a belföldi termelés, a többi mind külföldről jön, ugyanannyira, hogy nem túlzás azt állítani, hogy alig van Magyarországon városias öltözetű ember, kinek ruhája belföldi gyártmányból való”.⁶⁶ A forgalomtól távol eső vidékeken azonban – mint láttuk – ekkor még élt az önellátó háziipar. 1884-ben 293 ezer kézi szövőszéket és 24 ezer rokkát írtak össze a falusi házakban – túlnyomórészt az ország keleti felében –, de a házilag előállított textiláruk értékét csak 2,6 millió forintba becsülték. Textiliparunk helyzetét érzékelteti az a tény, hogy míg 1890-ben nálunk csak 31 ezer iparos dolgozott ebben az iparágban, addig Ausztriában 448 ezer, Németországban 788 ezer. Behozatalunk 40%-át textil- és konfekciárak alkották, évente mintegy 150–200 millió forint értékben.

⁶³ Uo. 330.

⁶⁴ MATLEKOVITS, i. m. II. 370.

⁶⁵ A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése ... 1870–1875. 314.

⁶⁶ Magyarország gazdasági statisztikája. 333.

Posztóiparunk már eljutott „a zajtalan haldoklás korszakához”.⁶⁷ A parasztság viselete átalakult, a kézművesek által gyártott durva halina és szűrposztó helyett egyre inkább a finomabb gyári posztót vásárolták. A hagyományos posztóipar központjai a Dunántúlon (Tata, Veszprém, Kőszeg, Szombathely, Pinkafő) és a Felvidéken (Szakolca, Gyöngyös, Szepesség) visszafejlődtek, de teljesen nem tűntek el. A 80-as években a posztósok szövetkezetekben tömörültek: a fonodát és a kallózót közösen tartották fenn, de a szövést otthon végezték kézi szövőszékeken. Az erdélyi Szászföld jelentős posztóipara (Brassó, Nagyszeben, Nagy-Disznód, Törösvár) még tartotta magát, de már nem Erdélyt és a Tiszántúlt látta el, mint a század első felében, hanem romániai kivitelre dolgozott. A régi posztógyárak közül a zayugróci megszűnt, a gácsi viszont lépést tartott a fejlődéssel: 1868-ban itt állították fel hazánkban az első gépi szövőszékeket. Ezenfelül Losoncon és Pozsonyban működött még nagyobb posztógyár, de a gácsival együtt kizárólag a hadsereg szükségleteire dolgoztak.

A házi lenszövést a pamutvászon, a hagyományos kenderipart pedig a juta terjedése szorította vissza. A paraszti len és kender az áztatás és a kikészítés primitív módja miatt nem is igen volt alkalmas a gépi feldolgozásra, csak durva házivászon készítésére. Az egykor oly virágzó szepességi lenvászonkészítés központjában, Késmárkon 1868 óta két korszerű gépi fonoda működött, de – jellemző módon – külföldi lenrostot dolgozott fel, s fonalait is külföldön adta el. Szegeden Bakay Nándor létesített kenderfonógyárat, amely 1884-ben részvénytársasággá alakult át.

A modern textilipar leghatalmasabb ága, a legtöbb ország ipari forradalmának bölcsője, a pamutipar nálunk sokáig szinte nem is létezik. Pamutfonónk nincs, szövőgyár is csak kettő működik, Pozsonyban és Eperjesen. 1883-ban angol vállalkozó alapított gyárat Újpesten, de ez – előbb hazai, majd német tőkével átszervezve és kibővítve – csak 1887-ben kezdett rendszeresen termelni. Az újpesti Magyar Pamutipar indulása jelzi pamutiparunk fejlődésének kezdetét. Egy évtized múltán már ez textiliparunk legjelentősebb ága. A 80-as évek végén ezt a helyet még a kékfestőiparból kinőtt kartonnyomás foglalta el, elsősorban a két gyorsan fejlődő és a technikai haladással lépést tartó budapesti nagyüzem:

⁶⁷ Uo. 334.

a Goldberger és a Spitzer Gerzson-féle gyár révén. A jutaipar a 80-as években vetette meg a lábát nálunk, midőn osztrák vállalkozók alapításaként megalakult a budapesti, majd a lajtaújfalusi jutafonó és szövőgyár. Selyemgubót bőven termeltek az országban, a selyemipar azonban a további feldolgozásra külföldre vitt nyersselyem előállítására korlátozódott.

AZ IPARI MUNKÁSSÁG

Az iparfejlődés közepes ütemének megfelelően a kiegyezés utáni két évtizedben viszonylag lassan nőtt az ipari munkásság létszáma is. 1869-ben 369 ezer munkás dolgozott a bányászatban és az iparban, 1890-ben pedig 474 ezer, a növekedés tehát mindössze 27%-ot tett ki. (A következő két évtizedben megkétszereződik az ipari munkások száma, a nagyüzemieké pedig több mint háromszorosára növekszik.) 1890-ben a 474 ezer munkásból csak 144 ezer (30%) dolgozott a 20-nál több munkást foglalkoztató nagyüzemekben. 53 ezren dolgoztak (11%) a 6–20 munkást foglalkoztató középüzemekben, s az ipari munkásság nagyobb része (59%) a kisipari műhelyekben volt segéd vagy tanuló. Bizonyos mértékig ide sorolhatjuk a szállításban foglalkoztatott munkásokat is, akiknek száma 14 ezerről 45 ezerre emelkedett 1869 és 1890 között, s akiknek túlnyomó része a nagy vasúti, hajózási vállalatoknál és a postánál dolgozott.

A magyarországi nagyipari munkásság kialakulása, összetétele és helyzete sok tekintetben eltért a korábban iparosodó nyugat-európai országokétól. Ez részben a magyarországi korai iparosodás sajátos útjával és struktúrájával, részben a hazai munkaerő-kínálattal állt összefüggésben. A nyugati nagyipari munkásság bölcsője a textilipar és a tömegfogyasztási cikkek gyártó könnyűipar egyéb ágai voltak, ezek az iparágak pedig a magyarországi iparosodás korai szakaszában alig játszottak szerepet. 1890 előtt nálunk az élelmiszeripar, valamint a nehézipari ágak, a vas- és gépipar és a bányászat jártak élen a nagyipari fejlődésben. Ennek megfelelően alakult a nagyipari munkásság iparági megoszlása is. 1890-ben a 144 ezer nagyüzemi munkás közül 42 ezer dolgozott a bányászatban és a kohászatban, 32 ezer a vas- és gépiparban, 26 ezer az élelmiszeriparban, vagyis ebben a három iparágban együttesen a nagyipari munkásság 70%-a. Az építőipar 9, az építőanyag- és a faipar 8–8, a textil-

a bőr- és ruházati, valamint a papír- és nyomdaipar 5–5, a vegyipar 4 ezer munkást foglalkoztatott. A vas- és gépipar viszonylag elég nagy számú és sokféle szakmunkást, az élelmiszeripar aránylag kevés szakmunkást és gépészt, mindkét iparág pedig közepes számú tanulatlan segédmunkást és napszámos idénymunkást igényelt. A textilipar hiánya miatt szinte teljesen hiányzott nálunk a fejlett ipari országok nagyüzemi munkásságának tömegeit adó betanított gépmunkások rétege. Ugyancsak ezért volt viszonylag csekélyebb a nők és a gyermekek ipari foglalkoztatása (1890-ben az ipari munkások 14%-a volt nő, de a vendéglátóipar leszámításával csak 10%-a). A nők főleg a dohánygyárakban és a ruházati iparban, kisebb számban a téglagyárakban, textilüzemekben és a nyomdákban dolgoztak. A magyarországi iparosodás korai szakaszában olyan iparágak fejlődtek gyors ütemben, amelyeknek a munkaerőigénye a tömegfogyasztási cikket gyártó könnyűipari ágakhoz viszonyítva csekélyebb volt.

Az iparosodás munkaerőigényét a hazai munkaerő-kínálat több okból kifolyólag nem volt képes sem mennyiségi, sem minőségi szempontból kielégíteni. A gépi nagyipar előtti tőkés üzemformák – a manufaktúra és a tőkés háziipar – csekély és késői elterjedtsége következtében igen gyenge volt nálunk az ún. előproletariátus, amely nyugaton a gyári munkásság egyik fő forrását jelentette. A hagyományos kézműipar alacsony technikai színvonala miatt szintén csak kismértékben tudott hozzájárulni a gépi nagyipar szakmunkás-utánpótlásához. A kézműiparból azért sem áramlottak tömegesen munkások a gyáriparba, mert ebben az időszakban az önálló kisiparosok száma gyorsabb ütemben növekedett, mint a munkásoké. Az ipari munkásság fő forrása az agrárproletariátus és a szegényparaszttság volt, ez azonban alacsony műveltségi szintje és az ipari munkában való teljes járatlansága miatt a szakmunkás-utánpótlás szempontjából alig jöhetett számításba, s főleg tanulatlan segédmunkásokat, nagyrészt idényjellegű napszámosokat adott a nagyiparnak. Az agrárproletariátus és a szegényparaszttság ipari munkássá válása különben hosszadalmas, több generációs folyamat, amely nálunk a kiegyezés után éppen csak kezdetét vette. A mezőgazdasági munkaerő-felesleg egyelőre túlnyomórészt nem a gyáriparba áramlott, hanem a vasútépítéssel és a folyószabályozásokkal kapcsolatos földmunkákhoz, a városi építkezésekhez, a vasúthoz, s egyre növekvő részét szívta el a kivándorlás.

A kialakuló magyar gyári munkásság vezető rétege, a nagyipari proletariátus magva a túlnyomórészt a vas- és gépiparban dolgozó szakmunkásság volt. Mivel – különösen a kiegyezés utáni évek nagy fellendülése idején – a hazai munkaerő-kínálat nem tudta kielégíteni a gyorsan növekvő szakmunkásigényt, a kvalifikált, tanult munkások jelentős része külföldről – túlnyomóan a Monarchia másik feléből – települt át hazánkba. 1875-ben Budapest 10 ezer gyári munkásának 24,8%-a, a főleg helybeli nőket foglalkoztató dohánygyárak leszámításával 29,6%-a, volt külföldi születésű. A malmokban 27,6, a vas- és gépiparban 34,5, a téglagyárakban 66,8, egyéb iparágakban 24,7% volt a külföldi munkások aránya; a nyomdáknak viszont csak 11,5%, jelezve, hogy a sok évtizedes múlta visszatekintő fővárosi nyomdaiparban már kialakult a hazai szakmunkásgárda. Az ipari szakoktatás fejlődése következtében a század végére már túlnyomórészt hazai forrásokból nyert utánpótlást a szakmunkásság, de 1900-ban országos viszonylatban még mindig 10% volt a külföldi születésűek aránya. Az ipari munkásság hazai munkaerőforrásai közül kitüntetett szerep jutott a komolyabb ipari hagyományokkal rendelkező Északi-Felvidéknek, valamint egyes iparos városoknak. Ezért volt igen nagy a németek és a szlovákok arányszáma a hazai eredetű ipari munkások között. 1875-ben a budapesti gyári munkások 22%-a szlovák anyanyelvű volt. A vidéki nehézipari központok kialakulása többnyire úgy ment végbe, hogy az üzem felépültekor külföldről és az ország iparosodott vidékeiről szakmunkásokat telepítettek oda, mert a helybeli munkaerőt legfeljebb fuvarozásra, favágásra, szénégetésre és egyéb kisegítő munkákra lehetett alkalmazni.

A nagyipari munkásság másik számottevő rétegét a tanulatlan segédmunkások alkották, akik túlnyomórészt az agrárproletárok sorából kerültek ki, s többnyire csak alkalmilag, ideényjelleggel vállaltak munkát a gyárakban, munkacsúcsok idején pedig visszatértek a mezőgazdaságba. A szakmunkás törzsgárda és az erősen fluktuáló, kétlaki napszamos réteg között életmódban, magatartásban, öntudatban egyaránt elég nagy különbségek voltak. Csaknem teljesen hiányzott nálunk a nagyipari munkásság e két pólusa közötti átmenetet alkotó, azokat mintegy összekapcsoló betanított gépmunkások rétege.

A nagyipari munkásság jelentős része a fővárosban összpontosult. 1890-ben Budapesten 80 ezer ipari munkás dolgozott, s közülük 37 ezer

a nagyüzemekben. Míg az ország lakosságának csak 3,3%-a élt Budapesten, addig az ipari munkásoknak 18,5%-a, a nagyipari munkásoknak pedig (a bányászok nélkül) 26%-a dolgozott a fővárosban. Az ország gépipari munkásságának 70, nyomdaipari munkásságának 85, a textilipari nagyüzemek dolgozóinak pedig 37%-a jutott a fővárosra. Jelentős számú nagyipari munkás koncentrált az Északi- és Északkeleti-Felvidéken is, ahol 1890-ben összesen 47 ezer bányász és gyári munkás dolgozott (33%).

A nagyipari fejlődés – az említett sajátságok következtében – Magyarországon távolról sem járt oly kielezett szociális problémákkal és konfliktusokkal, a munkásság tömeges elnyomorodásával, mint a nyugati országok ipari forradalma idején. A gyári munkássá válás nálunk nem jelentett deklasszáldást, hanem éppen ellenkezőleg: emelkedést a jövedelemben és az életszínvonalban mind az önálló kézművesek, kézműipari segédek, mind az agrárproletárok számára. Szakmunkásokban mindig hiány volt, ezért viszonylag jól fizették őket, különösen a külföldieket, de a hazai segédmunkások bére is magasabb volt, mint a kisiparosok jövedelme, vagy a mezőgazdasági munkások bére. Lakás, ruházkodás és táplálkozás tekintetében a gyári munkások magasabb színvonalon éltek, mint az agrárproletárok és a szegényparasztok sokmilliós tömegei. 1875-ben a budapesti iparban a szakmunkások hetibére 8 és 17 forint között ingadozott (a nyomdászokat és a vasmunkásokat fizették a legjobban), a napszámosok átlagos bére 7 forint, a női munkásoké 5–7 forint, a gyermekeké pedig 2 forint volt hetenként. Vidéken – különösen Erdélyben – az ipari munkabérek alacsonyabbak voltak, mint a fővárosban. A munkaidő a gyárakban 10 és 12 óra között ingadozott, a bányákban átlag 12 óra volt.

Az ipari munkásság összetétele és helyzete tükröződött a magyarországi munkásmozgalom korai szakaszában. Ezzel magyarázható egyrészt a kisipari munkások fontos szerepe, másrészt az a körülmény, hogy a szocialista munkásmozgalom 1890 előtt túlnyomórészt az igen öntudatos, szervezett, de viszonylag kisszámú külföldi eredetű szakmunkásrétegre korlátozódott. Az erősen fluktuáló, kétlaki napszámosréteg nehezen volt szervezhető, s az ipari munkás öntudata is lassan alakult ki benne, ezért a munkásmozgalom tömegbázisa 1890-ig meglehetősen szűk maradt.

III. FEJEZET

MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGA A DUALIZMUS ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

1. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS FELTÉTELEINEK ALAKULÁSA

A MEZŐGAZDASÁGI MUNKAERŐ

A mezőgazdaság fejlődését meghatározó tényezők közül az agrárnépesség alakulását 1867 és 1890 között még nem lehet olyan pontosan megállapítani, mint 1890 után. A mezőgazdaságból élő keresőket és eltartottakat ugyanis együttesen csak 1890-ben írták össze először, korábban csupán a keresők számáról készültek statisztikai kimutatások, de azok sem azonos alapelvek szerint. A népszámlálási adatok alapján 1869-ben az aktív népesség a mezőgazdaságban 4 422 588, 1880-ban 3 669 784, 1890-ben 3 549 307 volt. Minden valószínűség szerint azonban a fentieknél mindhárom népszámlálás időpontjában többen foglalkoztak mezőgazdasági termeléssel. Az őstermelésben dolgozó „éves szolgák” és napszámosok, vagy munkások mellett a statisztikai felvételek 1880-ban és 1890-ben megkülönböztettek sem az ipari, sem a mezőgazdasági népességhez nem számított napszámosokat (1880-ban 934 231; 1890-ben 1 234 725), 1869-ben pedig „személyes testi szolgálatot teljesítőket” (1 109 519), akik között a házi cselédek és a közhivataloknál alkalmazott alacsonyabb rangú beosztottak mellett mezőgazdasági idénymunkások is voltak. Valószínűleg ebben a kategóriában kell keresnünk a 70-es, 80-as évek közmunkáiban, a vasútépítésekben, vízszabályozásokon, csatornázásokon dolgozó kubikosokat és egyéb félproletár elemeket, akik csak akkor nem kötődtek a mezőgazdasághoz, ha más munkát is találtak. A Statisztikai Hivatal az 1900. évi átszámítás alkalmával a külön megjelölés nélküli napszámosok 77%-át sorolta a mezőgazdasági keresőkhöz. Hasonló átszámítást végezve a korábbi népszámlálások adataiban is, 1869-ben kerekén 5 millióra, 1880-ban 4385 ezerre, 1890-ben pedig 4499 ezerre tehetjük az őster-

melésben foglalkoztatottak számát. A három adat összehasonlíthatóságát azonban némiképp kérdésessé teszi az a tény, hogy 1869-ben a női családtagok jóval nagyobb részét számították a keresőkhöz, mint a későbbi népszámlálások alkalmával.

A mezőgazdasági keresők által eltartott népesség pontos számát – mint mondtunk – a népszámlálási biztosok csak 1890-től kezdve tudakolták. 1890-ben 6,3 millió eltartottat írtak össze; 1869-ben 5,9 millióra, 1880-ban 6,1 millióra becsülhetjük számukat.

Az iparforgalmi népesség jelentős növekedésének megfelelően a mezőgazdaságból élők aránya 1869 és 1890 között alaposan csökkent: mintegy 80%-ról 70,8%-ra.

Az agrárlakosság arányának csökkenése a tőkés átalakulás és a gazdasági növekedés kezdeti időszakában olyan általános törvényszerűségnek tekinthető, amelynek különböző szakaszait is el lehet határolni. A csökkenés valójában azzal kezdődik, hogy a mezőgazdaságból élő népesség lassabban növekszik az összlakosságnál. Később már abszolút számokban sem emelkedik, de az agrárnépességen belül a keresők aránya még nem kisebbedik. Az utolsó stádiumban a keresők és eltartottak abszolút száma és aránya is gyorsan csökken. Franciaország 1862-ben, Németország 1882-ben lépte át azt a küszöböt, amikortól az agrárnépesség abszolút számokban is kevesebbedett, bár Németországban a mezőgazdasági keresők száma az első világháborúig még nőtt.

Magyarországon 1869 és 1890 között – a fenti adatok tanúsága szerint – nemcsak arányait, de abszolút számát tekintve sem nőtt az agrárnépesség, hiszen a keresők és eltartottak együttes száma 1869-ben 10,9, 1890-ben 10,8 millió volt. A csökkenést azonban aligha lehet tendencia jellegűnek tekinteni. Óvatosságra int ugyanis az agrárnépesség számának további alakulása. 1890 és 1910 között – bár a keresők száma erős hullámozást mutat – a teljes agrárnépesség abszolút száma egyértelműen növekszik.

A mezőgazdasági népesség 1869 és 1890 közötti csökkenését, vagy legalábbis stagnálását – amelyben az első évtizedben a gyors hanyatlás, a másodikban a lassú emelkedés jellemző – nem feltétlenül kell gazdasági okokkal magyaráznunk. Az 1872–73. évi kolerajárvány hatására jelentkező demográfiai törés rányomja bélyegét a két évtized agrárnépességének alakulására is, s – a statisztikai felvételek bizonytalanságai mellett – magyarázata lehet a népességszám szabálytalan fejlődésének.

A mezőgazdasági fejlődés szempontjából, miután a kapitalista mezőgazdaság kialakulásának időszakában az élőmunka-ráfordítás szerepe a termelésben még igen nagy volt, úgy vetődik fel a kérdés: elégséges volt-e a rendelkezésre álló munkaerő a termelés olyan szinten tartására, esetleg fejlesztésére, hogy az a belső fogyasztás és a külső piac igényeit ki tudja elégíteni?

A kortársak a kérdésre nem adtak egyértelmű választ. Vég nélkül lehetne sorolni a munkaerő hiányáról panaszkodók nézeteit. Az elégtelen munkaerőt tekintették a „tűrhetetlenül magas” munkabérek okának, a magas munkabérek pedig – vélték – óriási „áldozatokat” követelnek a megművelendő föld birtokosától. Egy Szatmár megyei birtokos 1885-ben igen jellemzően így fogalmazott: „... nem az adó öli meg a gazdát, hanem a munkabér”.¹

Lényegesen kevesebben voltak, akik észrevették, egyáltalán nem biztos, hogy a munkaerőhiány a magyar mezőgazdaság fő problémája. A *Gazdászati Közlöny* 1870-ben arról cikkezett, nemcsak az a veszedelmes a nemzetgazdaságra, ha a munkáskéz hiánya miatt nagy területek hevernek parlagon, hanem az is, ha elégséges művelhető terület hiánya miatt a munkaerő nincs kihasználva. Keleti Károly 1877-ben egyenesen arról írt, hogy a mezőgazdasági munkások – főként a napszámosok és nem az uradalmi cselédek – az évnek alig egyharmadán át vannak munkával ellátva.

Nem igazolták a munkaerőhiányról panaszkodók nézeteit annak az egész országra kiterjedő felmérésnek az adatai sem, amelyet a Földművelés, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium 1884-ben a munkaerő-keresletről és -kínálatról gyűjtött. A peremvidéki megyékben mindenütt a kihasználatlan munkaerőt panaszolták, de egy-két kivételtől eltekintve nem jelentettek munkáshiányt az alföldi megyék sem. Nem munkáshiányról, hanem munkaerő-feleslegről tanúskodik a kereslet és kínálat alakulásának statisztikai vizsgálata is (lásd 28. táblázat).

A felhasználható munkaerő változatlanságával, illetve csökkenésével szemben 1870 és 1890 között a növénytermelés és állattenyésztés viszonylag gyors fejlődésének és bizonyos strukturális átalakulásának megfe-

¹ Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL) Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium Levéltára. Általános iratok. T: 35-6850/1886.

28. táblázat

A munkaerő-kínálat és felhasználása a magyar mezőgazdaságban

Év	Évi munkaerő-felhasználás (millió munkanap)	Index 1870 = 100	Évi felhasználható munkaerő (millió munkanap)	Index 1870 = 100	Kihasztnálatlan munkaerő %
1870	479	100	906	100	46,8
1880	518	108,1	820	90,5	36,8
1890	549	114,6	923	101,6	40,3

lelően a munkaerő-felhasználás 14,6%-kal, évente mintegy 0,7%-kal nőtt, gyorsabban mint az évente 0,53%-kal szaporodó össznépesség. A kihasztnálatlan munkaerő aránya azonban 1870-ben oly nagy volt, hogy a kereslet növekedése nem számolhatta fel a munkaerő-felesleget. A munkaerő kihasztnálatlanságának fenti arányai évi átlagot mutattak. A mezőgazdasági munkák szezonjellege és az aktív mezőgazdasági népesség egyenlőtlen megoszlása miatt bizonyos időben és bizonyos helyeken a nagyarányú mezőgazdasági túlnépeseedés ellenére is előfordult munkaerő-hiány. A viszonylagos túlnépeseedés, valamint a helyi és időszaki munkaerőhiány együttes jelentkezését még akkor is fel kell tételeznünk, ha a felhasználható és a felhasznált munkanapokra vonatkozó kimutatást a mezőgazdasági munka természetéből fakadóan nem tekinthetjük pontosnak. Főleg a parasztagazdaságok esetében a segítő családtagok munkába vonása miatt sok a mérési bizonytalanság. A kisparaszti birtok a családi üzemszervezet miatt is gyakran elfedi a munkaerő kihasztnálatlanságát. A kisüzemben felesleges, vagy csak részben használt munkáskéz viszont nem jelentkezik felhasználható munkaerőként más üzemtípusoknál. Így a lokális és szezonális munkaerőhiány és a mezőgazdasági túlnépeseedettségéből fakadó kihasztnálatlan munkaerő között nincs ellentmondás.

A helyi munkaerőhiány lehetőségét a mezőgazdasági népesség és a nagy munkaráfordítást kívánó szántó-, kert- és szőlőterület arányának megvénykénti vizsgálata is felveti.

1880-ban, a demográfiai hullámvölgy mélypontján a legnagyobb volt a munkaerő-kereslet és legkisebb a kihasztnálatlan munkaerő aránya. Országos átlagban 1 mezőgazdasági keresőnek 5,8 kat. hold szántót, kertet és szőlőt kellett évente megművelnie. A munkaerő-keresletre és -kínálatra

100 hektár szántó,-kert-és szőlőterületre jutó
mezőgazdasági keresők száma
1890-ben

vonatkozó számítások szerint (miután a rétek és legelők munkaerőigénye elhanyagolható) 5,8 hold megművelése mellett évi átlagban a munkaerő-kínálat 43%-kal haladta meg a keresletet. (Az eltérés a 28. táblázathoz képest abból fakad, hogy a külön megjelölés nélküli napszámosokat a megyék adatainál nem vehettük figyelembe.) Azokban a megyékben, ahol az 5,8 holdnál 43%-kal több szántó, kert és szőlő jutott egy termelőre, a kereslet és kínálat egyensúlyban volt. Nagyobb pozitív eltérés (8,3 holdnál több terület) már évi átlagban jelentkező munkaerőhiányt okozott. Azt is figyelembe kell venni, hogy a növénytermesztés munkaerőigénye csaknem teljes egészében az év nyári felében jelentkezett. A munkaerő éves átlagához képest tehát az év egyik felében kétszeres volt a munkaerő-felhasználás. Azokban a megyékben, ahol az 1 termelőre eső művelt terület kétszeresen is kisebb az országos átlagnál (2,9 holdnál kevesebb), a munkacsúcsok idején is volt felesleges munkaerő.

Ezek szerint vizsgálva az ország törvényhatóságait láthatjuk, hogy igen nagy volt a munkaerő-kereslet Mosonban, ahol 10 hold jutott egy termelőre, Fejérbén, a nagybirtokok hazájában (9,5), Bács-Bodrogban (9,3), Szabolcsban (9,0), Csanádban (8,5), Jász-Nagykun-Szolnokban (8,2) és Torontálban (8,1). Jó termés esetén és munkacsúcsok idején bizonyára használtak idegen munkaerőt Békésben (8,0), Hajdúban (7,9), Veszprém-ben (7,9), Komáromban (7,9). A legnagyobb dologidőben is bocsáthatott ki munkásrajokat Szeben (2,9), Fogaras (2,9), Krassó-Szörény (2,5), Máramaros (2,9) és Liptó (3,0) megye, s nem talált elég munkát megyéjében Zólyom (3,7), Trencsén (3,6), Hunyad (3,5) agrárnépessége sem.

A magyarországi munkaerőhelyzetet tehát a viszonylagos túlkínálat mellett a nagy lokális és a mezőgazdasági termelés jellegéből fakadó szezonális különbségek jellemezték; s ezek kiegyenlítői voltak a vándormunkások.

Európa egyes országaiban, például Németországban a vándormunkások nemegyszer idegen országok fiai voltak. Magyarország az elégtelen foglalkoztatottság miatt már a dualizmus első évtizedeiben is bocsátott ki munkásrajokat a túlnépeseedett Erdélyből Havasalföldre. E munkások nemegyszer a végleges letelepedés igényével indultak útnak. A kivándorlás azonban – mint a felesleges munkaerő levezetésének egyik formája – 1890-ig még nem tekinthető jellegzetes megoldásnak. A „bandába” szerveződő hónapszámos munkásokból jött létre a 80-as években a summá-

sok népes rétege, akiket nagy uradalmak a nyári hónapokra arató-cséplő munkára, vagy a kapások művelésére alkalmaztak. A már korábban kialakult kubikosság és az egyéb félparaszti vándor munkásrétegek egyre távolabb kerültek a mezőgazdaságtól, sokan közülük már nem is szívesen vállaltak paraszti munkát, de a közmunkák, csatornázások és vasútépítések befejeződése a 80-as évek végén és a 90-es évek elején visszazúdította őket az agrárproletárok soraiba, ezáltal is fokozva a munkaerő-kínálatot, amely – mint láttuk – a 80-as évekbeli mélyponton is jelentős volt.

Az agrárkeresők elégtelen foglalkoztatottságában jelentkező munkaerő-felesleg hatását a magyar mezőgazdaság fejlődésére nem tekinthetjük jelentéktelennek. A termelési struktúra intenziválódását, a nagy élő munka ráfordítását igénylő növények vetésterületének kiterjesztését a felhasználható munkaerő nemcsak lehetővé tette, de kényszerítően meg is követelte, ha a mezőgazdaságban feleslegessé vált tömeget a gazdaság egyéb ágai nem tudták felszívni. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk e részben foglalkoztatott tömeg fejlődést gátló szerepét sem. A technikai elmaradottság, a mezőgazdaság gépesítésének lassú előrehaladása, a hagyományos munkamódszerek konzerválódása a mindig rendelkezésre álló fölös munkaerő következménye is volt, amelyet a szakképzetlenség miatt az ipar sem igényelt. A nagyarányú mezőgazdasági tartaléksereg a gazdaság egészének elmaradottságát is tükrözi, s hosszabb távon nemcsak a mezőgazdaság, de az egész termelés és társadalom rendszerében torzulásokat okoz.

A MEGMŰVELT FÖLD

A mezőgazdasági művelésre alkalmas földterület a helytartótanács rendeletére 1865-ben készített felmérés 1867. évben kiigazított adatai szerint Magyarországon 34 036 000, Erdélyben 9 396 000, együttesen 43 432 000 kat. hold volt.

A később Magyarországhoz került Határőrvidékkel együtt a termőterület 44 923 000 kat. holdra nőtt, amelyhez 3 533 000 kat. hold terméketlen terület járult. A terméketlen föld területe már ekkor is csak 7,3% volt, egyike a legalacsonyabbaknak Európában. A művelésbe be nem vont terület alacsony aránya azt is jelentette, hogy 1867 után a művelt terület kiterjesztésével jelentősen már nem lehet a mezőgazdasági termelést széle-

síteni. A 19. század nagy gabona-exportőreivel szemben (USA, Oroszország) Magyarország kétségkívül hátrányos helyzetben volt, mivel művelés alá fogható „szabad” földjei már nem voltak. 1867 és 1895 között a terméketlen területből több mint 1,2 millió holdat elhódított az emberi szívfósság, ami önmagában még mindig igen tekintélyes terület. Évente több mint 43 ezer holddal, az 1867-ben termelésbe vont terület 0,1%-ával nőtt a hasznosított föld, az igazán számottevő változások azonban a termőterület belső arányaiban, a különböző művelési ágak között mentek végbe.

29. táblázat

A művelési ágak arányának változásai Magyarországon (1867–1895)

Művelési ág	Terület kat. holdban					
	1867	%	1885	%	1895	%
Szántó	16 792 195	34,7	20 132 086	41,2	20 904 568	42,8
Kert	6 436 499	13,3	604 389	1,2	652 870	1,3
Rét			5 201 984	10,6	4 977 636	10,2
Szőlő	589 400	1,2	622 254	1,2	488 799	1,0
Legelő	7 146 882	14,8	6 445 748	13,2	6 361 265	13,0
Erdő	13 685 036	28,2	13 204 798	27,0	12 989 990	26,6
Nádas	268 628	0,5	156 484	0,3	140 484	0,3
Összes termő	44 918 640	92,7	46 367 743	94,7	46 515 612	95,2
Terméketlen	3 533 107	7,3	2 466 930	5,3	2 319 061	4,8
Együtt	48 451 747	100,0	48 834 673	100,0	48 834 673	100,0

A művelési ágak százalékos megoszlásának egyszerű egymás mellé állítása is mutatja, hogy a termőterületen belüli változások leglényesebbje: a szántóföld nagyarányú növekedése. Nem egészen három évtized alatt több mint 4,1 millió holddal, az 1867. évi terület csaknem negyedével nőtt a szántóként használt föld, s nemcsak a műveletlen területek csökkenéséből adódó többletet olvasztotta magába, de a korábban más művelési ágakhoz tartozó földek egy részét is. A szántóföld növekedésének nagy jelentőségét akkor tudjuk igazán megérteni, ha figyelembe vesszük, hogy az összlakosság évi átlagban csak 0,53%-kal, a szántóföld

viszont 0,8%-kal nőtt, így a szántóföldi termelés a termelési struktúra és a hozamok változatlansága mellett is meghaladta volna a népesség növekedését, kielégítve ezáltal a rendszeres gazdasági növekedés egyik fontos követelményét.

A szántóföld mellett két művelési ág területe nőtt még a vizsgált időszakban: a kert és a szőlő. 1867-ben a kertet és rétet még együtt mutatták ki, de semmi okunk sincs feltételezni, hogy az 1885–95 közötti évi 0,8%-os növekedés ne jellemezte volna az 1867–85 közötti időszakot is. A szőlő esetében a növekedés csak 1885-ig tartott (évi átlagban mintegy 0,3%-kal), 1885-től 1895-ig a filoxéra pusztításai miatt a szőlőterület erősen csökkent.

A rétek, legelők, erdők és nádasok területe kisebb-nagyobb mértékben csökkent (a legelőké évi 0,4%-kal, az erdőké 0,18%-kal, a nádasoké 1,6%-kal).

A szántóföld, kert és szőlő kiterjesztése a műveletlen területek, valamint az erdő, nádas, rét és legelő rovására az intenziválódás jele, mivel a földterület primitívebb felhasználásától a bonyolultabb felé történő átmenetet jelent. Az intenziválódás általános folyamatán belül azonban a terület kiterjesztésével elért növekedés a hagyományos mezőgazdaságban is széleskörűen alkalmazott forma.

A szántóföldnek a művelési ágak közötti arányát tekintve az 1880-as években Magyarország és a fejlett mezőgazdasággal rendelkező európai országok között nem volt számottevő különbség. Néhány nyugat-európai államban valamivel magasabb volt ugyan a szántóföldek aránya, mint nálunk (Belgium 53,9, Franciaország 50,0, Németország 48,2%), a kelet-közép-európai országokban azonban többnyire alacsonyabb (Ausztria 37,6, Románia 29,3, Oroszország 21,6%).

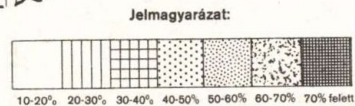
A felzárkózás során azonban az ország tájegységeinek növekedési üteme nem volt azonos. A szántóföldek terjeszkedése országos átlagban 1895 után is folytatódott, igen sok törvényhatóságban azonban már 1867 és 1895 között is csak jelentéktelen arányú emelkedést tapasztalhatunk. Az 1867 és 1895 között azonos területű s így összehasonlítható megyék közül Árvában és Liptóban nem nőtt, hanem csökkent a szántóföld aránya 43,3%-ról 40,7%-ra, illetve 16,7%-ról 16,4%-ra. Minimális arányú volt a növekedés Zólyomban, Turócbán, Sárosban és egész Erdélyben. Ezzel szemben az alföldi és egyes dunántúli megyékben igen nagy-

arányú növekedésnek lehetünk tanúi. Csongrádban 39,7%-ról 60,9%-ra, Csanádban 55,5%-ról 83,2%-ra, Békésben 47,5%-ról 71,1%-ra, Szabolcsban 44,7%-ról 63,8%-ra. Baranyában 32,2%-ról 49,2%-ra emelkedett a szántóföldek részaránya.

A szántóföld kiterjesztésére az északi és keleti peremvidéken nem volt lehetőség már 1867-ben sem, így az országos arányok eltolódása jórészt az Alföld és Dunántúl változásainak eredménye. Ez az állapot még súlyosabbá tette a peremvidékek szaporodó agrárnépességének helyzetét, amely a szántónál jóval kevesebb munkaerőt igénylő művelési ágakban egyre kevésbé találta meg megélhetésének forrását.

A mezőgazdasági termelés konjunkturális mozgásának hatása a művelési ágak arányainak alakulásában Magyarországon a vizsgált időszakban még alig mutatható ki. A tőkés nemzetgazdaság egészébe jobban beépült nyugat-európai mezőgazdaságok a 19. század második felében a konjunktúra és dekonjunktúra hullámozásainak megfelelően a művelési ágak arányát is módosították. Angliában például a 19. század második felében az állattenyésztés termékeinek konjunktúrája miatt a szántóföld nem növekedett, hanem csökkent, s a változások a legelő és rétterület javára következtek be. Magyarországon a szántóföldek növekedése az első világháborúig irreverzibilis folyamatnak látszik, s a 80-as években kibontakozó agrárválság hatását legfeljebb abban kereshetjük, hogy 1885 és 1895 között a szántóföld növekedésének folyamata lelassult. Míg 1867 és 1885 között évente átlagosan 185 ezer holddal lett nagyobb a szántóföld területe, 1885 és 1895 között csak 77 ezer holddal. A lassulást azért is írhatjuk – legalább részben – a válság számlájára, mert 1895 után ismét gyorsabb ütemben kezdett a szántóterület növekedni.

A művelési ágak változásainak vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy 1867 és 1890 között a termőterület növelését a magyar mezőgazdaság elsősorban a művelési ágak adott struktúrájának megváltoztatásával igyekezett elérni. A szántók, szőlők, kertek területének növekedése az üzemszervezettől és üzemtípusoktól függetlenül is nagyobb tőkebefektetést igényelt, s így újólag felvetette a fent vázolt folyamat kezdete, a 19. század első fele óta visszatérő tőke- és hitelproblémát.

A MEZŐGAZDASÁGI TŐKE ÉS HITEL

A magyar mezőgazdaság tőke- és hitelellátottságának kérdését a kortársak sokszor csak a robotmunkát elvesztett, önálló felszereléssel nem rendelkező s a kapitalista úton igen nagy nehézségekkel induló nagyüzem problémájaként kezelték. Valójában azonban nemcsak az átálláshoz, hanem a belterjesebb gazdálkodás kialakításához is tőkére volt szükség, s ez már nemcsak a nagyüzemnek volt problémája.

A mezőgazdasági hitelellátás kérdése 1867 előtt nem volt megnyugtatóan megoldva. Földhitelt valójában csak két intézménynél, az osztrák nemzeti bank jelzálogosztályánál és az 1862-ben alakult Magyar Földhitelintézetnél lehetett szerezni. A kiegyezés után – sokszor csak pénzügyi manipulációs célokkal – gyorsan születtek az újabb intézetek. 1869-ben a Magyar Jelzálog-Hitelbank, 1871-ben a Magyar Általános Földhitel Részvénytársaság, 1873-ban a Kisbirtokosok Földhitelintézete. (E két utóbbi merész spekulációk, illetve hűtlen kezelés után 1881-ben, illetve 1879-ben csődbe jutott.)

Az új hitelintézetek növelték a kölcsönfelvétel lehetőségeit s a kölcsönök révén a mezőgazdaságba investált tőke gyorsan növekedett. Némi tájékoztatást nyújt e növekedés mértékéről a jelzálogi kölcsönként felvett összegek alakulása 1867 és 1890 között.

30. táblázat

A jelzálogkölcsönök állományának alakulása
Magyarországon (1867–1890)

Év	Jelzálogkölcsönök állománya (ezer forintban)
1867	85 025
1870	126 515
1875	205 442
1880	244 223
1885	337 758
1890	469 329

Az ingatlanokra jelzálog formájában betáblázott összeg 1890-ben csaknem elérte a félmilliárd forintot, s e kölcsönök döntő többségét 1867

és 1890 között szerezték a birtokosok. (A jelzálogkölsön-állomány nem egészen negyedszázad alatt 5,7-szeresére nőtt.) A jelzálogkölsönöknek legalább negyedrészt városi ingatlanokra táblázták be, de ezek nélkül is igen jelentősnek kell a mezőgazdaságba kerülő tőkét tekintenünk.

A kisbirtokosok és nagybirtokosok kölcsönszerzési lehetőségei nem voltak azonosak, mert a bankok a terjedelmesebb birtokban nagyobb garanciát láttak a hitel megtérülésére, s így a nagybirtokosoknak szívesebben kölcsönöztek, mint a parasztnak. A hitelintézetek szaporodásának, valamint a kamatláb megkötését felszámoló 1868. évi törvénynek kétségtelen megvolt az a kedvező hatása, hogy letörte az uzsorát, de a hitelhiány, különösen az 1873. évi válság után igen magasra emelte a bankkölsönök után számított kamatlábat is, olyannyira, hogy a kormányzat két ízben is kénytelen volt azt 8%-ban maximálni.

A nagybirtokok és kisbirtok kölcsönfeltételeinek különbözősége abban is megmutatkozott, hogy a vidéki takarékpénztárak és hitelintézetek – amelyek elsősorban voltak kapcsolatban a kisbirtokossággal – gyakran magasabb kamatláb mellett nyújtottak hitelt, mint a nagybirtokosok által könnyebben elérhető fővárosiak. Ezt a különbséget az 1879-ben alakult Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete igyekezett megszüntetni, bár hitelfeltételei alapszabályának „altruista” céljai ellenére sem voltak jobbak, mint a nagyvárosi bankoké. A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete a 80-as években fokozatosan a középbirtokosok hitelforrásává is vált, amit az is tükrözött, hogy a kölcsöntőke alapszabályban meghatározott felső határát, a 6 ezer forintot 1883-ban 10, 1887-ben 20 ezer forintra emelték. A földhitelintézet helyét a 80-as évek végén a paraszti kölcsönügyletek ellátásában egyre inkább a helyi hitelszövetkezetek vették át. Ezek országos méretű összefogására és szervezetének megteremtésére azonban csak a század végén került sor.

A kölcsönszerzés lehetőségeinek megjavulása természetesen növelte a földbirtokosok eladósodását és a földek megterheltségét. A jelzálogteher azonban nálunk – területegységre vetítve – még sokkal kisebb volt, mint a fejlettebb nyugati tőkés államokban. Valószínű tehát, hogy a tőke szerepe is lényegesen kisebb volt a hagyományos termelés viszonyai közül éppen kibontakozó Magyarországon, mint a Monarchia nyugati tartományaiban vagy Nyugat-Európa államaiban.

A jelzálogkölcsonök egy része minden bizonnyal lehetővé tett olyan befektetéseket, amelyek hozzájárultak a termelés modernizálásához. A mezőgazdasági tőkebefektetések bizonyos elemei azonban nem közvetlenül a termelést szolgálták, mégis nagyon fontosak voltak a biztonságos termelés feltételeinek megteremtése szempontjából. Ilyennek tekinthetők az ármentesítésekre és vízszabályozásokra fordított összegek.

A két legfontosabb folyó, a Duna és a Tisza szabályozása lehetőséget teremtett az árvíz által állandóan veszélyeztetett több millió holdnyi termőterület ármentesítésére. A különböző ármentesítési és vízszabályozási társulatok páratlan eredményeket értek el, a Tisza mentén csaknem 3 ezer, a Duna két partján pedig mintegy ezer km töltést építettek, s a töltések által védett terület meghaladta a 4,5 millió kat. holdat.

A töltésrendszer kiépítésének különösen a Kisalföldön és a Tiszántúlon volt nagy szerepe a belterjesebb agrárfejlődés lehetőségeinek megteremtésében. A Tisza-szabályozás előtt a Tiszántúl mélyebben fekvő területeit a Tisza és mellékfolyóinak áradása rendszeresen elborította, s Karcag, Kisújszállás határában is csónakkal közlekedtek. A vízjárásos területek szántóföldnek nem, legfeljebb rétnak és legelőnek voltak alkalmasak a víz levonulása után. Az ármentesítés e több millió holdnyi területen tehát nemcsak egyszerűen védelmet jelentett, hanem a szántóföldek kiterjesztésének lehetőségét is. A befektetett tőke és munka nem közvetlenül szolgáltatta a termelést, de megteremtette a továbbhaladás feltételeit.

ÉRTÉKESÍTÉS, BELSŐ ÉS KÜLSŐ PIAC

A rendelkezésre álló munkaerő, termőterület és tőke a mezőgazdasági termelés általános feltételeit teremti meg. A termelés alakulását azonban a fogyasztás és a piac szabályozza. A fogyasztás szintjének változásairól, szerkezetének átalakulásáról nagyon keveset tudunk. Statisztikai felmérések nemigen állnak rendelkezésünkre, az egyedi adatok általánosíthatósága pedig mindig kétséges. A néprajzi adatok és a kortársi tudósítások azt valószínűsítik, hogy az agrárnépesség táplálkozását a vizsgált korszakban a szénhidrátok túlsúlya jellemezte. Táji sajátosságoktól függött, hogy közöttük a gabona, a kukorica (Erdélyben) vagy a burgonya (Északi-Felvidék) játszott-e a vezető szerepet. Az egy főre eső gabónafogyasztást a kortársak 1,9–2 hl-re becsülték, s a kivitel és a vető-

mag levonása után megmaradó termésből a 70-es években nem is jutott több egy fogyasztóra. Az európai összehasonlítás tükrében ez a mennyiség eléggé alacsonynak tűnik. Franciaországban 1880 körül az egy főre eső kenyérgabona-fogyasztás 3,7 hl, Romániában 1871-ben 3,5 hl volt. Magyarország viszonylag magas népsűrűsége miatt a korszak elején a kenyérgabona-export feltétele az alacsony belső fogyasztás volt. Az 1880-as évekből való adatok már a gabonafogyasztás jelentős emelkedését mutatják. Az állati fehérjék, a cukor, zöldség és gyümölcsfélék fogyasztása elmaradt a szénhidrátokétól, különösen a falusi lakosság táplálkozásában. A főváros és a vidéki ipari városok fogyasztásában az állati termékeknek, a húsnak, tejnek nagyobb szerepe volt, mint a parasztság ételmezésében, a városi népesség dinamikus növekedése is hozzájárult a hús- és tejtermelés fokozódásához.

1869 és 1890 között Magyarországon az ipari-forgalmi népesség mintegy 40%-kal, a teljes nem mezőgazdasági népesség pedig 33%-kal nőtt a stagnáló agrárnépesség mellett. Ez a növekedés kiszélesítette a belső piacot. A tőkés iparfejlődés adott szintjén azonban az ipari és mezőgazdasági népesség elválása nem volt olyan éles, mint a számokból következnek. Az első generációs ipari népesség és a vidéki kisiparosok többnyire megőrizték kapcsolatukat a földdel, élelmiszereik egy részét még maguk, vagy hozzátartozóik termelték meg, s nem a piacon szerezték be. Jellemzőnek kell tartanunk Csongrád megye közgazdasági előadójának 1884. évi jelentését: „már csak azért sem szorulnak megyénk gazdái, uradalmi idegen kezekre, mert még a szegényebb sorsú mester ember – mint szabó, csizmadia, varga stb. – aratás idején oda hagyja műhelyét és iparkodik takaró gazdához szegődni.”²

A gyorsan növekvő ipari-forgalmi népesség fogyasztásának hatását a termelés bővítésére azonban nem lehet tagadni.

Termelésbővítő és termelési szerkezetet alakító hatása volt az ipar nyersanyagigényeinek is. Az élelmiszeripari ágazatok közül a szeszfőzésnek, a modern nagyipari szinten szervezett malomiparnak és cukorgyártásnak volt jelentős szerepe a termelésbővítés területén. A világszínvonalon álló malmok azonban gyenge termékek idején balkáni gabonát

² OL Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium Levéltára. Általános iratok. T: 35–1894/1884.

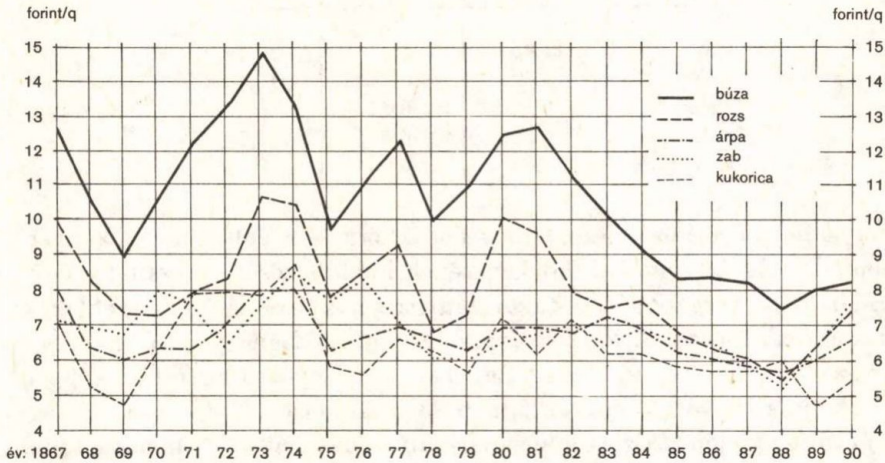
is öröltek, s így nemcsak a hazai termeléshez kapcsolódtak. A cukorgyárak idegen répát nem dolgozhattak fel, s a 70-es évek eleji átmeneti válság után nagy lendületet hoztak a hazai cukorrépa-termelésbe.

A magyar mezőgazdaság fejlődésének a szántóföldek nagyarányú kiterjesztésében is jelentkező gyors ütemét egyedül sem a népesség növekedése, sem a belső piac fejlődése nem magyarázhatja meg. Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági közössége, a lajtántúli területek fejlettebb munkamegosztása olyan egységes piacot teremtett, amelynek felvevő képessége lényegesen nagyobb volt a magyarországi belső piacénál, s igen nagy fejlesztő erővel hatott a hazai mezőgazdaságra. Az osztrák piac a századvégi nagy agrárválságot megelőző időszakban kiegészült a mezőgazdasági termékek Monarchián kívüli piacával. A vizsgált korszak első felében uralkodó szabadkereskedelmi elvek kedveztek a magyar agrárkivitelnak, a szállítási feltételek megteremtése pedig lehetőséget is teremtett a megjelenésre az Ausztrián kívüli piacokon.

Az olcsó és gyors szállítást a vasút biztosította. Egy korabeli megállapítás szerint 1850 és 1885 között a vasutak általános kiépülése Európában a szállítás költségeit egyhatodára csökkentette. A magyarországi vasútépítés lenyűgöző tempója a 60-as–70-es években minden számottevő termelési körzetet közel hozott a piachoz. A szállítási feltételek megjavulása azt jelentette, hogy a magyar búza nem nagy szállítási költséggel terhelten kerülhetett a távoli nyugati piacokra, bár a szűkös kocsipark sok problémát okozott. Az Ausztrián kívüli piacokról azonban nem a szállítóeszközök elégtelensége miatt szorult ki a magyar gabona, hanem az Európán kívüli gabona öldöklő versenye miatt. 1870 és 1890 között az Egyesült Államok megkészserezte a búza termelését, miközben népessége csak alig több mint 50%-kal nőtt. Nagyarányú termésnövekedést tapasztalhatunk a többi Európán kívüli gabonaexportáló országnál is. Az USA és más exportőrök óriási feleslegei elárasztották az európai piacokat s olcsóságukkal áttörték a 70-es évek végén számos európai államban ismét bevezetett védővámokat is. Az új védővámrendszer a magyar gabona számára biztosította ugyan a lajtántúli tartományok piacát, de kiszorította a Monarchián kívüli piacokról.

A tengerentúli gabona az 1880-as évektől kezdődően agrárválságot okozott Európában. A válság nem a termékek eladhatatlanságában, hanem alacsony árában jelentkezett. Magyarország sem küzdött a biztosí-

tott monarchiai „belső” piacon értékesítési nehézségekkel, de az árcsökkenés hatása alól nem vonhatta ki magát. Ezt a csökkenést mutatja a gabonafélék és a kukorica nagykereskedelmi árának összehasonlító vizsgálata.

10. ábra

A főbb gabonafélék és a kukorica nagykereskedelmi ára
Magyarországon (1867–1890)

A 70-es és 80-as évek ármozgása jól megkülönböztethető. Az 1868. évi igen jó termés bizonyára szerepet játszott abban, hogy a 60-as évek végén az el nem adott készletek csökkentették az árakat. 1870-től azonban gyenge, sőt katasztrofálisan rossz termések következtek egymás után, a nagyarányú áremelkedéseknek ez lehet a magyarázata. Az évtized átlaga még a konjunktúrát mutatja. 1881-től azonban tendenciaszerű a csökkenés.

Az árak hanyatlása nem egyformán érintette a különböző gabonaféléket. A legfőbb árugabona a búza volt, a világpiac áringadozásait ez érezte meg a legjobban, érthető tehát, hogy az árcsökkenés is a búza esetében volt a legnagyobb.

A búza árának csökkenéséhez hasonlóan jelentős volt a másik kenyérgabona, a rozs áresése is, de a búzánál és rozsnál is nagyobb arányban csökkent a búzaliszté ára. A nullásliszté pl. több mint 40%-kal. A takar-

31. táblázat

A gabonafélék átlagárai (1867–1891)
(forintban, q-ánként)

Termény	1867–1881 évek átlagára	1882–1891 évek átlagára	Csökkenés %
Búza	11,65	8,2	23,4
Rozs	8,52	7,04	17,4
Árpa	6,82	6,41	6,0
Zab	7,03	6,53	7,1
Kukorica	6,63	6,00	9,5

mánygabonák áresése viszont még feleakkora sem volt, mint a kenyérgabonáké. Az árszínvonal csökkenésének különbözősége közelítette egymáshoz a kenyérgabonák és takarmánygabonák árát. A 70-es években a búza árának a rozsé 73%-a, az árpáé 58%-a, a zabé 60%-a, a kukoricáé 56%-a volt. Az 1882–91. évek átlagában az arányok a következőképpen változtak: rozs 78%, árpa 71%, zab 73%, kukorica 67%. A századvégi agrárválság idején tetőzött a búza „devalválódásának” folyamata a többi gabonaféléhez viszonyítva. A század 20-as éveinek dekonjunkturális szakaszában a rozsé még csak 52%-a volt a búzáénak, az árpáé 45%, a zabé 34%, a kukoricáé 50%. A kétféle aránysor egyébként a kukorica „devalválódását” is mutatja a zabhoz és árpához képest. A gabonafélék áráránya közötti átrendeződésnek lehet hatása a termelésre is, természetesen csak akkor, ha az értékesítési lehetőségek minden gabonánál egyformák.

A gabonafélék nagykereskedelmi és termelői ára közötti különbségről pontos ismereteink nincsenek. Feldolgozatlanok a helyi piacok átlagos árai is. Annyit azonban részletesebb kutatások nélkül is meg lehet állapítani, hogy a vizsgált időszakban a gabonafélék árát tekintve csökkentek a helyi piacok közötti különbségek. 1875-ben az ország 43 piacán a legjobb minőségű búza legalacsonyabb és legmagasabb ára közötti különbség 40%-os volt, 1891–92-ben csak 24%-os. Nem találunk nagyobb különbséget akkor sem, ha a budapesti piaci árakat az ország összes többi piacának átlagáráival hasonlítjuk össze.

A különbségek csökkenésének jelentőségét akkor tudjuk igazán felmérni, ha figyelembe vesszük, hogy a vasutak kiépülése előtt a század első

felében Magyarországon 120%-os különbségek is előfordultak a helyi piacok gabonaáraiiban. A legfontosabb mezőgazdasági terméknek számítható gabonafélék árának kiegyenlítődése a tőkés agrárpiac létrejöttének egyik kifejezője is lehet, mert tükrözi, hogy a piaci árak szabályozójává az egységes termelési ár vált (a termelés átlagos költségei + átlagprofit).

A szállítási feltételek megjavulása nemcsak az országhatáron belül eredményezte az árak kiegyenlítődését, hanem a nemzetközi piacon is.

32. táblázat

A búza átlagos árai néhány európai államban (1867–1891)
(forintban, q-ánként)

Év	Magyarország	Ausztria	Franciaország	Poroszország	Anglia
1867–70	10,63	12,53	12,29	11,05	12,88
1871–75	12,61	13,96	12,60	10,72	12,61
1876–80	11,29	12,62	11,76	9,51	10,96
1881–85	10,31	11,06	10,33	8,53	9,25
1886–90	8,06	8,83	9,69	7,83	7,25

Látható, hogy a nemzetközi piac árainak különbségei a hetvenes évek elején kisebbek voltak, mint a magyarországi helyi piacokéi. A tengeri úton szállított amerikai, ausztráliai és indiai búza Angliában a nyolcvanas évek végén több mint 10%-kal olcsóbb volt, mint Magyarországon az itthon termelt. Az eltolódások óriási méreteit mutatja, hogy a század első felében a magyarországi búzaárak alig felét tették ki az angliainak.

A magyar mezőgazdasági export hagyományos cikkének, az élőállatnak és húsnak az áairól nincsenek összefüggő adatsoraink. Valami eligazítást azonban a magyarországi árakra is adhatnak a bécsi állatvásár árai.

33. táblázat

Vágóállatárak élő súlyban Bécsben (1867–1890)
(forintban, q-ánként)

Év	Szarvasmarha	Növendékmарha	Sertés	Juh (vágott)
1867–70	23,74	42,00	44,33	34,20
1871–75	24,68	46,73	45,46	40,58
1876–80	25,82	39,11	41,08	38,85
1886–90	24,38	39,38	42,18	42,11

Nincs okunk feltételezni, hogy a vágóállatok árának mozgása Magyarországon más irányú lett volna. E változások, amint látjuk, csak részben követik a gabonafélék áralakulását. A juhok és szarvasmarhák ára nem is csökkent, a növendékállatoké és sertéseké pedig kisebb arányban, mint a kenyérgabonáé. A bécsi sertésárakhoz hasonlóan alakult a magyarországi is. A 80-as évekből rendelkezésünkre álló adatok az évtized végén az árak 10–20%-os csökkenését mutatják. A fejlődési tendencia más európai államokban is hasonló volt, bár a század dereka óta állandóan növekvő hús- és állati termék árak a 80-as években helyenként stagnáltak. A Monarchia viszonyai között a vágóállatok, a hús, a tej, a vaj, a sajt és az egyéb állati termékek árának változatlan szintje vagy kisarányú csökkenése azt jelentette, hogy az állattenyésztés feltételei kedvezőbbek voltak, mint a növénytermesztésé.

Másként alakult a gyapjú árhelyzete a 70-es–80-as években. A különböző gyapjufajták 5 éves átlagárai rendszeres csökkenést mutatnak. Az ausztrál gyapjú nyomasztó súlyát a világpiac nagyon megérezte, s hatása alól nem vonhatta ki magát a magyarországi gyapjúértékesítés sem. A század második harmadában még jelentős gyapjúkonjunktúra már a múlté, a piaci árak nem ösztönöztek a juhtenyésztés fejlesztésére, a juhállomány növelésére.

34. táblázat

A gyapjú átlagárai a budapesti piacon (1867–1891)
(forintban, q-ánként)

Év	Ár
1867 – 71	157,50
1872 – 76	174,00
1877 – 81	158,50
1882 – 86	147,00
1887 – 91	138,50

Az 1867–90 közötti időszakban sokszor az árstatisztika adatai is töredékesek. Még nehezebb a bérek alakulását pontosan nyomon követni. A cseledbérek alakulásában 1890 előtt némi emelkedés tapasztalható, s a századforduló táján született összefoglalások egy része emelkedést mutat ki

a napszámberékekben is. Az emelkedés azonban inkább a 90-es évekre vonatkozik, a 70-es, 80-as években a napszámberékek is stagnáltak vagy alig emelkedtek.

A nagyfokú kínálat miatt az egész évi keresetek esetében a növekedés nem mutatható ki, legfeljebb az, hogy a munkacsúcsok esetén emelkedett a napszám. A rövidebb ideig tartó foglalkoztatottság miatt viszont az évi keresetek csökkentek. Összehasonlítva a júliusi munkacsúcs ellátás nélküli legmagasabb férfi napszámberékeit 1875-ben és 1889-ben megállapítható, hogy 13 megyében mindkét esetben azonosak voltak a bérek, 15-ben növekedtek, 25-ben pedig csökkentek. A növekedés és csökkenés nem mutatott különösebb törvényszerűségeket. Az Északi-Felvidék megyéiben az igen alacsony bérszínvonal is csökkent vagy változatlan maradt, de kisebb lett olyan vándormunkásokat foglalkoztató megyékben is, mint Csongrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Somogy. A vasutak kiépülésével megjavuló szállítási feltételek a munkaerő-piacon is hatottak, a vándormunkások hatása a helyi bérszínvonal letörésében már a 80-as években megmutatkozott.

A bérekben mutatkozó bizonyos kiegyenlítődés azonban még nem teremtett azonos bérszínvonalat a tájegységek között. Nagy különbségek maradtak a férfi és női munkabérekben is.

35. táblázat

A férfi és női munkabérek különbségei országrészenként, 1890 táján
(krajcárban)

Ország rész	Férfi napszám				Női napszám			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Alföld	70	120	90	50	50	80	60	40
Dunántúl	50	80	60	40	40	60	45	30
Felvidék	50	75	55	40	35	50	40	30
Erdély	60	85	60	50	45	60	50	35
Országos átlag	55	85	60	45	40	60	45	30

1 - tavasszal; 2 - nyáron; 3 - ősszel; 4 - télen

Az Alföldön a négy feltüntetett időpont (tavasz, nyár, ősz, tél) közül különösen az aratási munkacsúcskor még mindig a legmagasabbak vol-

tak a munkabérek, de a téli foglalkoztatottság itt volt a legkevésbé megoldva. Az Alföldön volt a legnagyobb a nyári és téli munkabér közötti különbség, ami arra is utal, hogy a munkaerőhiány csak a nyári munkacsúcsnál jelentkezett. A nők bére a férfiakénak általában kétharmada, a gyermekeké fele volt.

A bérszínvonal stagnálása vagy minimális emelkedése a termelés kiszélesedése és a termelékenység növekedése idején azt jelentette, hogy a válság terheit a munkaadók igyekeztek áthárítani a kétkezi dolgozók vállaira.

36. táblázat

Az agrárexport szerkezete (1868–1891)

Termék	A kivitel 1000 forintban			
	Az 1868–70 évek átlagában	Az összes agrárexport %-a	Az 1888–90 évek átlagában	Az összes agrárexport %-a
1. Gabona, liszt, hüvelyesek és gyümölcsök	132 816	52,7	189 912	50,6
2. Dohány, cukor	17 748	7,0	16 150	4,3
3. Bor és egyéb italok	19 257	7,6	26 868	7,1
4. Állat és állati termék	54 282	21,5	109 557	29,3
5. Gyapjú, len- és kenderfonál	28 091	11,2	32 917	8,7
Mezőgazdasági export együtt	252 194	100,0	375 404	100,0
Összes export	334 206	—	478 000	—

Az ár- és bérviszonyok mellett a mezőgazdaság termelvényeinek külföldi értékesítését is csak igen nagy nehézségek között lehet vizsgálni. Magyarország közös vámterületet alkotott Ausztriával, s az export-import adatokat csak a vámterület egészéről gyűjtötték. Ebben pedig a Magyarországról származó termékeket nem lehet elhatárolni. A Statisztikai Hivatal 1868 és 1874 között gyűjtött adatokat a külkereskedelmi forgalomról, de ezeket maga is bizonytalannak tartván 1875 után az adatok közlését beszüntette. Rendszeres anyaggyűjtés a külkereskedelmi forgalomra csak 1882-ben kezdődött.

A mezőgazdasági kivitel szerkeztében a döntő változások a megelőző 3 évtizedben mentek végbe. 1870 körül a kiviteli érték egyharmada szár-

mazott az állattenyésztésből (élőállat, állati termék, gyapjú) és kétharmada a növénytermelésből. A század 40-es éveiben még fordított volt az arány. A kivitel súlypontja az állati termékekről a gabonafélékre az 50-es évek gabonakonjunktúrája alatt helyeződött át, s a 90-es évekig kevés változással meg is maradt. A gabonafélék aránya a 70-es években a számítotttnál valójában nagyobb is volt, mert a behozatal tételei között elenyészően csekély arányban szerepelt a gabona, míg az állatkivitel mellett a behozatal is jelentős volt.

1870 és 1890 között a mezőgazdasági export szerkezete alapjaiban nem változott meg. (Nem csökkent, sőt növekedett a mezőgazdasági export részesedése a teljes kivitelből. 1870-ben 75,5%, 1890-ben 79,1% volt.)

A külső piac igénye jelentősen nőtt, húsz év alatt az exportált mezőgazdasági cikkek értéke folyó árakon csaknem 50%-kal emelkedett. A 80-as évek végén már erősen érezhető agrárválság miatt a legnagyobb tételt jelentő gabonafélék, de az állati termékek egy részének árai alacsonyabbak voltak, mint 1870-ben, tehát az export mennyiségének növekedése még meg is haladta az 50%-ot.

Az átlagosnál is gyorsabban nőtt az igény a gabonafélék, különösen a búza és búzaliszt exportja iránt. Ezt igazolja a kivitt gabonafélék mennyiségének alakulása is.

37. táblázat

Gabonaneműek exportja (1868–1890)

Termény	A kivitel átlagos évi mennyisége (millió q-ban)		
	1868–1874	1882–1887	1888–1892
Búza	3,45	4,85	6,09
Búzaliszt	1,55	3,35	4,63
Rozs	1,13	1,57	1,77
Árpa	1,50	2,56	2,93
Zab	1,30	0,89	1,04
Kukorica	1,00	0,53	2,05
Összesen	9,93	13,75	18,51

A vizsgált negyedszázad fejlődése igen jelentős. Az exportált gabonafélék mennyisége csaknem megkétszereződött, ezen belül a búza- és liszt-kivitel több mint két és félszeresére emelkedett. A búzaexport négyszer

gyorsabban nőtt, mint a lakosság száma, s két és félszer gyorsabban a szántóföldek területénél. A kiviteli lehetőségek a búza mellett különösen az árpa vetésterületének növelésére ösztönöztek és csak kisebb mértékben a kukoricára vagy rozsra. A zab külső piaca 1867 és 1890 között összezsugorodott.

Nem maradt el a gabonafélék exportjának emelkedésétől az állat- és állati termék kivitel növekedése sem. A számszerű kimutatás itt azért nem lenne kifejező, mert az állatexport struktúrája is átalakult. Csökkent a gyapjú és élőjuh kivitele, emelkedett a szarvasmarhái.

Az európai országok visszatérése a védővamos politikához és a 80-as években kibontakozó agrárválság tehát nem okozott értékesítési problémákat. A Monarchián kívüli, főleg németországi gabonapiacokat a 90-es évekig még nem veszítettük el. 1883-ban az exportált búza 22, 1890-ben 25%-át értékesítettük vámkülföldön. A Monarchia piacán is növekvő mennyiségben lehetett elhelyezni a mezőgazdaság termékeit, így az árak esésének nem volt visszafogó szerepe a termelésben. Az árcsökkenés, biztos értékesítés mellett, inkább a termelés fokozására ösztönzött, mivel a csökkent árak miatt kieső jövedelmet a nagyobb árutömeg piacra vitelével lehetett ellensúlyozni. A nagyobb arányú termelést a munkaerő mennyisége és a bérszínvonal alakulása nem akadályozta s egy ideig a művelési ágakban bekövetkező változások is lépést tarthattak a termelés bővítésének folyamatával. A külföldi és belföldi hitelforrások a termelésbővítéshez szükséges tőkét biztosítani tudták, így a növekedés feltételei a mezőgazdasági termelés számára 1867 és 1890 között biztosítottak tekinthetők.

Ez az ideig-óráig biztosítottak látszó termelésbővítés azonban a magyarországi tőkés agrárfejlődés szélesebb perspektívájában súlyos ellentmondásokat hordozott magában. A századvégi agrárválság, amely a nyugati fejlettebb államok mezőgazdaságát erőteljesebben megrázta a magyarországinál, a fejlődés új útjainak keresésére ösztönzött. A válságból való kilábalás itt a termelési szerkezet gyökeres átalakításával, a gabona-termelés visszaszorulásával járt együtt, s megalapozódott a tőkés mezőgazdaság magasabb szintre fejlődésének lehetősége.

Magyarországot gazdasági egybekapcsoltsága Ausztriával megmentette az agrárválság súlyos következményeitől, de egyben lehetetlenné is tette a mezőgazdasági termelés szerkezeti átalakítását, konzerválta az extenzív formákat és az idejétmúlt üzemi kereteket.

2. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS EREDMÉNYEI ÉS ÁGAZATI RENDSZERE

FÖLDMŰVELÉSI RENDSZEREK

A mezőgazdaság tőkés fejlődésében a termelés külső és belső feltételeinek megváltozásával átalakulnak a termelő üzem típusai, az üzemvitel formái s a termelés rendjét szabályozó művelési rendszerek is. A tőke behatolása a mezőgazdaságba felbontja a hagyományos formákat, a mezőgazdasági termelést elszakíthatatlanul bekapcsolja a tőkés nemzetgazdaság egészébe. Ez a bekapcsolódás azonban a feudális termelési viszonyok felszámolásával még nem megy automatikusan végbe. A lehetőségből hosszú, gyakran kínos belső átalakulással lesz valóság.

A gazdálkodás hagyományos rendszere, amelyet a nyomásos földművelés testesített meg, nem szükségszerűen kapcsolódott össze a feudális viszonyokkal, felszámolásának első nyomai visszanyulnak az 1848 előtti időkbe, kötöttségei azonban nem kevésbé gátolták a tőkés piac igényeihez való alkalmazkodást, mint a termelők feudális függése. Már A. Thaer, és magyar követői közül Pethe Ferenc, Balásházy János szükségesnek tartották a hagyományos nyomásos gazdálkodás kötöttségeinek felszámolását, mivel a termelés racionalitása, a helyes vetésforgók kialakítása nem volt összeegyeztethető a szokásszerű gazdálkodás elveivel. A század 40-es éveiben J. Liebig a talajerő-visszapótlás tanának tudományos megalapozásával nemcsak a hagyományos nyomásos rendszerek szükségességét kérdőjelezte meg, hanem minden más – a Thaer-féle humuszteória alapján kialakított – „tudományos” vetésforgók rendszerét is. Liebig azzal a véleményével, hogy a mezőgazdasági termelés alapelve: a talajba vissza kell juttatni azt a tápanyagot, amit a termeléssel kivontunk belőle, a szabad gazdálkodás elméleti megalapozójává vált.

Az elmélet és a gyakorlat között azonban még a 19. század második felében is igen nagy volt a távolság. Az elmélet már a váltógazdaságokat is idejétmúltnak tekintette, a valóságban viszont még Európa-szerte virágoztak a váltógazdaságok apostolai által is elítélt nyomásos rendszerek. A nyomásos gazdálkodás felszámolásában a döntő lépést egyes fejlettebb nyugati országok is a 60-as–70-es években tették meg. Angliában, Hollandiában és Belgiumban ugyan már a 18–19. század fordulóján

megszűnt a nyomásos gazdálkodás uralma, Franciaországban és Németországban azonban csak a század harmadik harmadában. Kelet-Európában viszont a 70-es évekig még nem sok nyoma van a nyomásos rendszerek visszaszorulásának.

A nyomásos rendszer szükségszerű kelléke volt a szántóföld egy részének pihentetése, az ugartartás. Kétnyomásos rendszer esetében a szántóföld fele, háromnyomásosnál harmada volt vetetlen. Nyilvánvaló, hogy a nyomásos rendszerek visszaszorulásáról országos méretekben csak ott beszélhetünk, ahol az ugar aránya már nem érte el az összes szántóföld egyharmadát. Franciaország 1862-ben az ugar 19,4%-os arányával minden bizonnyal félúton járt a nyomásos gazdálkodás felszámolásában. Előbbre tartott Németország, ahol 1878-ban az ugar a szántóföldnek csak 15,5%-a volt. Oroszországban viszont, ahol még a század végén is a szántók 36,3%-át pihentették ugaron, a 19. század folyamán még aligha beszélhetünk a nyomásos gazdálkodás válságáról.

Magyarországon az ugar részesedése a szántóterületben 1870 és 1890 között egyenletes tempóban csökkent 23,69%-ról 16,38%-ra. A visszaszorulás üteme a korábbi évtizedekhez képest nem gyorsult, de nem is lassúbbodott, s az agrárválságnak sem volt lényeges hatása az ugar változásaira.

Az ugar nagyságának vizsgálatából arra kell következtetnünk, hogy a nyomásos rendszerek felszámolása már 1870-re is előrehaladt. Feltételezhető az összefüggés az ugar aránya és a nyomásos rendszert megszüntetett helységek száma között, s a nyomásos és szabad gazdálkodás későbbi arányaiból vissza lehet következtetni az 1870 körüli helyzetre is. 1902-ben 10,2%-os ugararány mellett az ország 12 572 helységéből 3583-ban (28,9%) volt nyomásos és 8929-ben szabad gazdálkodás. Feltételezve a szoros korrelációt 1870-ben 23,69%-os ugar mellett a helységek 68,5%-ában lehetett még nyomásos rendszer s ez az arány 1890-ig 46,5%-ra csökkent.

A szoros összefüggés feltételezését azonban megkérdőjelezi az a tény, hogy ugar a nem nyomásos rendszer rotációjában is előfordult, s a faluhatár tagosított birtokait ott is kivehették a nyomásos rendszerből, ahol a közösség még ragaszkodott a hagyományos gazdálkodáshoz.

Sopron megyében 1895-ben a szántóföld 5,9%-a volt ugar, ha feltételezzük, hogy ez háromnyomásos rendszerben maradt meg, az egész megye

határának 17,7%-án lett volna a nyomásos gazdálkodás. A megyében 1895-ben csak 6 faluban döntöttek a nyomásos forma mellett, ezek határa a megye szántóterületének csak 3,4%-a volt. Ebben az esetben, éppen azért, mert helyenként a szabad gazdálkodásra áttért falvak és uradalmak is tartottak még ugart, a nyomásos rendszer sokkal kisebb arányú volt, mint az ugar nagyságából következtetni lehetne.

Ha teljes megfelelésről az ugar aránya és a művelési rendszerek között nem is beszélhetünk, nem lehet kétséges, hogy tágabb határok között az összefüggés fennállt.

Érdemes tehát tájegységenként is vizsgálni az ugar arányának alakulását. 1870-ben egyformán magas: 30% fölötti az ugar részesedése a szántóföldből az ország keleti megyéiben. Erdély évszázadokon keresztül a kétnyomásos gazdálkodás hazája volt. A 19. század 40-es éveiben még háromnyomásos határt is ritkán láthatott az utazó. A 70-es évekig nem a nyomásos gazdálkodás felszámolása, hanem a kétnyomásos rendszer háromnyomásossá alakítása az előrehaladás útja. Az ugar csökkentése megoldható volt a nyomásos rendszer kereteinek áttörése nélkül is. Ezt mutatják az egyes megyék adatai is. A háromnyomásos gazdálkodás ugar arányánál, 33%-nál kevesebb ugart csak két megyében találunk: Brassóban (11%) és Hunyadban (28%). A Brassó megyei gazdálkodást a század közepétől a zöldugaros javított háromnyomásos rendszer jellemezte, ez magyarázza a fekete ugar visszaszorulását. Másutt azonban az ugar vetése nem nagyon terjedt el, s változatlanul élt a hagyományos rendszer. A kétnyomásos gazdálkodást kell uralkodónak tartanunk azokban a megyében, ahol az ugar aránya meghaladta a 40%-ot (Torda 43; Doboka 44, Naszód 45, Belső-Szolnok 47, Csík 53).

Erdélyhez hasonlóan alakult az észak-kelet-magyarországi megyék helyzete is. Ugocsát, Máramarost, a volt partiumi Közép-Szolnokot és Kővár-vidéket ugyanúgy a kétnyomásos gazdálkodás jellemezte, mint az említett erdélyi megyéket.

Az ellenkező végletet a dél-alföldi és nyugat-dunántúli megyék jelentik. A fekete ugar aránya e területeken 10% alatt, vagy csekéllyel fölötté volt már 1870-ben is, jelezve a hagyományos gazdálkodással való szakítást.

1891-ig a körzetek határai nem tolódtak el, csak jobban kirajzolódtak. Feltétlenül a nyomásos rendszer maradt uralkodó az Ung, Szabolcs, Szatmár, Solnok-Doboka, Kolozs, Hunyad megyékkel határolható

Az ugar aránya a szántóterülethez viszonyítva százalékban, 1891-ben

